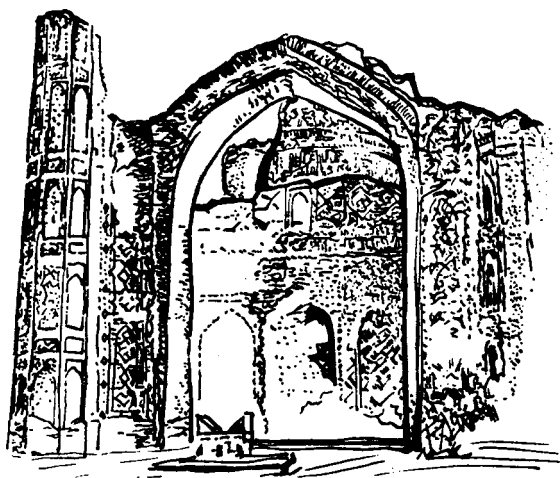

А.Ўролов, И.Сувонқулов

Алломалар олами

Тошкент
«Ўзбекистон»
1991

85.11.
У 62

Мухаррир — Ш. МАНСУРОВ

У $\frac{0503020200-041}{М351(04) 91}$ 91

ISBN 5-640-00952-7

© «Ўзбекистон» нашриёти, 1991 й.

МУҚАДДИМА

Замонамиз маданий тараққиётининг ҳозирги палласида халқимизнинг ўз ўтмишига, тарихини чуқур ўрганишга бўлган қизиқиши ошиб бормоқда. Ўзбек халқи бошқа халқлар қатори ўзининг бой маданиятини, халқпарвар анъаналарини, ўзлигини англаш ва ҳис этиш жараёнини бошидан кечирмоқда. Жамиятимиз ривожланиши жараёнида халқимиз байналмилаллашди, ҳар томонлама ўсди, улғайди, чиниқди. Унинг маданий меросига, миллий санъатига ва тилига бўлган талаб ҳар томонлама ошиб борди. Маданий меросимиз дурдоналарини ўрганиб, уни бугун ва эртанги кунимиз учун хизмат қилдиришдек олижаноб иш ўзининг янги босқичига кўтарилмоқда. Эндликда биз миллий тарихимизни рўёбга чиқариш учун кураш даврига ўтдик. Бундай шароитда халқимизга, аynикса талабчан ёшларимизга маданий озуқа бериш, ажодларимиз теран меросининг ижобий жиҳатларини ўргатиб, уларни узвий ривожлантиришга ундаш миллий маданиятимиз тараққиёти йўлини тўғри тушунишда муҳим аҳамият касб этмоқда. Мазкур рисолага юқоридаги фикрлардан келиб чиқиб қўл урдик.

Маданий меросимиз лавҳаларига мурожаат этар эканмиз, буюк ўзбек шоири, улуғ бобокалонимиз Алишер Навоий таваллудининг 1991 йилда ўтказиладиган 550 йиллигини эътиборга олиб, ушбу сиймо ва унинг улуғ замондоши Мирзо Улуғбек ҳамда Заҳириддин Муҳаммад Бобурларнинг меъморчилик ва боғ-истироҳатчилик фаолиятининг кўпчилиikka ҳали нисбатан кам маълум бўлган айрим жиҳатларини оммабоп тарзда ёритишни вазифа қилиб қўйдик. Ҳар учала буюк сиймолар Ўрта Осиё халқларининг бой ва серқирра муштарак меросини қимматбаҳо дурдоналар билан бойитганлар.

Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий ва Заҳириддин Му-

хаммад Бобурлар машҳур классик шоир, хассос олим ва тарихчи, йирик давлат арбобларигина бўлиб қолмасдан, ўз даври маданий ҳаётининг, қурувчилик, меъморчилик ва боғ-истироҳатчилик санъатининг янада раванқ топишига салмоқли ҳисса қўша олган улуғ сиймолардир. Улуғбек, Навоий ва Бобурдек буюк бобокалонларимизнинг илмий адабий ва маданий меросини ўрганишга бағишланган асарлар талайгина бўлсада, бу улуғ зотлар мероси ғоят сержилодир. Шунинг учун ҳам уларнинг ҳали ўрганилмаган ёки кам ўрганилган қирраларини талқин этишни давом эттиришимиз лозим.

Навоийнинг қурувчилик соҳасидаги фаолиятини, хусусан ўшадавр маданияти ва меъморчилик санъатини ўрганишга ҳисса қўшган устоз олимлар Ойбек, И. Султон, Б. Аҳмедов, М. Бобоҳўжаев, О. Усмонов ҳамда Бобурнинг боғдорчилик фаолиятини ўзбек китобхонларига аъаб илқ бор талқин этган олимлар Ў. Алимов, П. Зоҳидовлардирки, уларнинг хизматини алоҳида ҳурмат билан тилга оламиз.

Ҳозирги кунларда жамиятимиз иқтисодий, илмий-техникавий, маданий-маънавий жиҳатдан қанчалик ижобий ўзгаришларни бошидан кечираётган бўлса, бой ва серқирра маданий меросимизни ҳар томонлама илмий тадқиқ этиш жараёнида ҳам шунчалик чуқур ва мазмундор ишлар амалга оширилиши зарурлигининг гувоҳи бўлмоқдамиз. Зеро, ўтмишга муносабат келажакка муносабатни белгилашдир. Келажак олдидаги бурчимизни қай даражада ҳалол ўташимиз ана шу муносабатлар муштараклигини тўла таъминлаш билан чамбарчас боғлиқлигини унутмаслигимиз лозим.

УЛУҒБЕК УЛУМИ

Дин тумандек таркаб кетади, подшоликлар емирлади, аммо олимларнинг иши абадий қолади.

Мирзо Улуғбек

Инсоният тарихида шундай ажойиб кишилар етишиб чиққанки, уларнинг номи тарих саҳифасида абадий ўрин олиб келаётир. Булар орасида Муҳаммад Хоразмий, Беруний, Абу Али ибн Сино, Форобий, Улуғбек, Николай Коперник, Жордано Бруно, Иоганн Кеплер, Галилео Галилей, М. В. Ломоносов каби буюк сиймолар бор. Бу олимларнинг табиат тўғрисидаги фанларни, хусусан, математика, медицина, астрономияни вужудга келтириш ва ривожлантиришдаги хизматлари бекиёсдир.

Ушбу сиймолар ичида улуғ ватандошлар ҳам борки, бугунги қайта қуриш жараёнида улар ҳаёти ва ижодий фаолиятига халқимизнинг янгича дунёқараши билан — маданий меросимиз ва кечмиш тарихимизни ўрганиш руҳи билан қизиқиши тобора ортиб бормоқда.

Кейинги йилларда мамлакатимизда фалакиёт сирларини очиш ва ундан ҳаётда фойдаланиш соҳасидаги тадқиқотлар жадал суръатлар билан авж олдирилди. Бу илмларга асос солган ва яратган кишилар ҳаёти ва фаолиятини ўрганиш ҳам чуқурлашди. Қуйида фалакиётга биринчи бўлиб «дарча» очганлар орасида фахрли ўринни эгаллаб келаётган буюк ватандошимиз Мирзо Улуғбек ҳаёти ва унинг яратувчилик фаолияти ҳақида фикр юри-тамыз.

Амир Темурнинг набираси, Шохрух Мирзонинг тўнғич ўғли Муҳаммад Тарағай Улуғбек 1394 йилнинг 23 мартида бобосининг ҳарбий юришлари пайтида ҳозирги Эроннинг Султония шаҳрида туғилди. Темур ўрнатган одатга кўра унинг ҳамма набиралари туғилгандан бошлаб подшоҳ саройи муҳитида тарбияланиши зарур эди. Шунга кўра Улуғбек ҳам Темурнинг катта хотини Сароймулк хоним ихтиёрига топширилади. Улуғбек тўрт яшар бўлганда унга машҳур оқин ва олим Шайх Озарий муаллим

қилиб тайинланди. Улуғбек ёшлигиданок билимга зўр иштиёқ ҳисси билан вояга етди. Ешлик чоғида Улуғбек бобоси Темур ва бибиси Сароймулк хоним билан Арманистон, Закавказье, Ҳиндистон ва Кобулда, шунингдек Эрон ва Кичик Осиёнинг кўпгина шаҳарларида сафарда бўлди. Улуғбек Самарқандда бошқа набиралар қаторида давлат кенгашларида бобосининг элчиларни қабул қилиш маросимларида қатнашар эди. Бундай маросимлар одатда тез-тез бўлиб турар, шахзодалар, хусусан, Улуғбек ҳам давлат юмушларидан хабардор бўлиб турар эди. Айниқса, Темур саройидаги олимлар ва шоирлар анжумани жуда мароқли ўтар эди. Улуғбек ушбу анжуманларга қатнашиб, олимлар ва шоирлар билан мулоқотда бўлиб турарди. Бу учрашувлар ёш Улуғбекнинг маданий ва, айниқса, илмий жиҳатдан янада камол топишига катта ижобий таъсир кўрсатарди. Улуғбек китоб мутолаа қилишдан вақтини аямас, бобосининг Кўксаройдаги подшоликка хос кутубхонаси ҳам унинг учун доимо очик бўларди. Унда илоҳиёт, ҳадис, тарих, жуғрофия, фалсафа, фикх, тибб, фалакиёт, риёзиёт ва бошқа фанларга онд китоблар сақланарди.¹ Улуғбек ойлаб кутубхонада қолиб кетар, у хат-то сафарга ҳам китоб олиб чиқар эди.

Улуғбек ўн бир ёшга тўлай деганда (1405 йил 18 февраль) унинг бобоси Темур вафот қилади. Шундан сўнг Темурнинг улкан империяси феодал ва династик курашлар исканжасига тушиб қолади. Ўша кезлари (1405 йилдан то 1409 йилгача) Улуғбек отаси Шоҳрух Мирзо хузурида бўлади ва бир неча бор унинг ҳарбий юришларида қатнашади. Шоҳрух Мирзонинг китобга, айниқса нодир қўлёзмаларга қизиқиши зўр бўлиб, Ҳиротда у улкан кутубхона яратган эди. Улуғбек бўш вақтларида ушбу кутубхонада бўлар, ундаги нодир китобларни мутолаа қилар эди. Ўз замонаси ва ўтмишдаги кўп олимларнинг асарларини Улуғбек дастлаб Самарқандда, сўнгра отасининг ушбу кутубхонасида ўқишга муяссар бўлди. Жумладан, юнон олимлари — Афлотун, Арасту, Гиппарх, Птолемейларнинг классик асарлари билан яқиндан танишди. Ватандошлари Аҳмад Бин Муҳаммад ал-Фарғоний, Муҳаммад ал-Фаробий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий ва бошқа олимларнинг илмий асарларини кунт билан ўрганиб чикди.

---

¹ Бўрибой Аҳмедов. Улуғбек (эссе). Тошкент, «Еш гвардия», 1989, 26-бет.

Улуғбек Мовароуннаҳр ҳукмдори деб эълон қилинганда эндигина 15 ёшга тўлган эди. Шунинг учун Самарқанддаги ҳақиқий ҳокимият Улуғбекнинг васийи (оталиғи) амир Шохмаликка ишониб топширилганди. У Улуғбек 17 ёшга тўлгунча Шохруҳ Мирзонинг¹ кўмагида Самарқандни Улуғбек номидан бошқариб турди. Улуғбек васийдан халос бўлгач, Мовароуннаҳр ва унга ёндош вилоятларнинг ҳақиқий ҳукмдори бўлиб қолди. Бу даврда Хоразмда Темурийларнинг ҳокимияти Шохруҳ ва Шохмалик томонидан қайта тикланади. Хоразмга амир Шохмалик Шохруҳ томонидан ноиб қилиб тайинланади. Фарғонани мўғуллар талаганлиги туфайли ва Фарғона ҳокими Мирак Аҳмад таслим бўлганидан кейин бу вилоят ҳам 1414 йили Улуғбек мулклари қаторига қўшиб олинади.

Улуғбек ўз ҳукмронлиги даврида ҳарбий босқинчилик юришлари олиб бормади. У фақат, зарурат туғилганда, мамлакат хавф остида қолган ҳоллардагина тегишли чоралар қўради. Масалан, 1425 йил бошида Мўғулистон тарафидан шундай хавф-хатар туғилганда Улуғбек уларга қарши қўшин тортишга мажбур бўлади. У сўнги сафар 1427 йили Оқ Ўрда хони Бароқ ўғлонга қарши қўшин тортган эди. Шундан кейин ўтган йигирма йил мобайнида Улуғбекнинг ўзи ўзга юртларга қарши ҳарбий юришлар ўтказмаган.² Улуғбек ҳарбий юришлар билан эмас, балки маърифат, илм-фан ҳамда ободончилик ишлари билан шуғулланган. Хуллас, Улуғбек давлат арбоби тарзида эмас, балки жасур олимлик ҳамда яратувчилик фаолияти билан шуҳрат қозонган. Лекин у давлат ишларини бутунлай ташлаб қўя олмас эди. Чунки ҳокимият тепасида туриш хайрли ва фозиллик ишларини амалга оширишда Улуғбекка ёрдам ва мадад берарди.

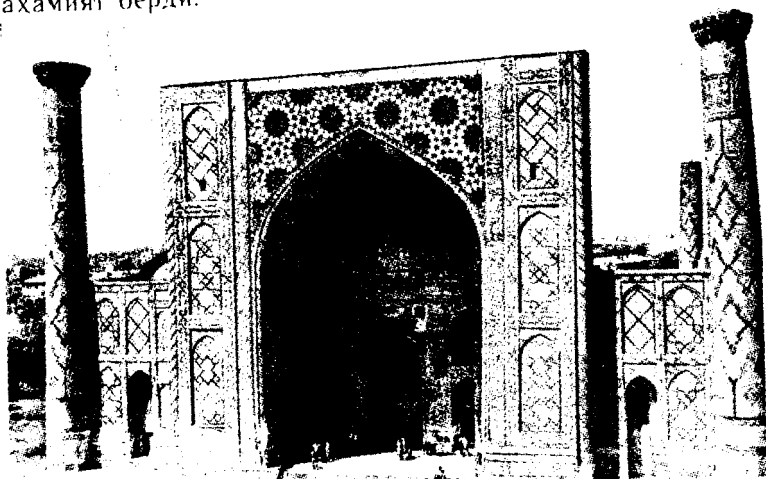
Улуғбек шахсий ҳаётида ва сиёсий фаолиятида отаси Шохруҳ ва бобоси Темурга нисбатан бутунлай бошқача йўл тутди. Агар Темур ва Шохруҳлар шариат қонунларига берилиб, ўзларига мададкор бўлган мусулмон руҳонийлари таъсирига суянган ҳолда, кўпроқ диний муассасалар учун зарур бинолар, яъни масжид, мақбара ва хонақоҳлар қурдирган бўлса, Улуғбек ўз фаолиятида улардан ўзгача йўлни — кўпроқ маданий ва илмий муассасалар қуриш, мамлакатга маърифат нурини сочиш, маданиятни

¹ Шохруҳ Мирзонинг ўзи маркази Хирот шаҳри бўлган Хуросон давлатининг ҳукмдори эди.

² Т. Н. Қори-Ниёзий. Улуғбек ва унинг илмий мероси. Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 1971 йил, 65-бет.

тараққий эттириш, ободончилик, маъмурчилик ва ижтимоий тараққиёт йўлини танлади.

Улуғбек ўз давлатининг нуфузли ва маданий марказлари бўлмиш Бухоро (1417 йили), Самарқанд (1420 йили) ва кейинчалик Ғиждувонда (1433 йили) мадрасалар қурдириб, илмий ва ижтимоий тараққиётга катта аҳамият берди.

Улуғбек Самарқанда қурдирган мадраса

Улуғбек қурдирган мадрасалар ўз даврининг дорилфунунлари ҳисобланиб, уларда машҳур олимлар илоҳиёт илмлари (қуръон, ҳадис, тафсир)дан ташқари риёзиёт (математика), ҳандаса (геометрия), илми хайъат (астрономия), тиббиёт (медицина), тарих, жуғрофия, илми аруз (поэзия) каби фанлардан ҳам дарс беришган. Мадрасаларда ўқиб таҳсил кўрган ва олимлар синовидан муваффақиятли ўтган талабаларга санад (шаҳодатномалар) берилган. Улуғбекнинг Самарқанддаги мадрасасида шарқнинг машҳур шоири Абдурахмон Жомий ҳам таҳсил кўриб, ўқишни тугатгандан сўнг шу мадрасада мударрислик қилган. Бухородаги Улуғбек мадрасаси дарвозасига Қуръондан олинган байт — «Талаб-ул илма фаризатун ало кулли муслимин ва муслима», яъни «илмга талаб — ҳар бир мусулмон эркак ва аёл учун фарздур» деган сўзлар нақш этилган. Бундай ҳикматни мадраса пештокига ёздирди Улуғбекнинг фуқарони ижтимоий тараққиётга қорлашининг гувоҳи эди.

Улуғбек қурдирган мадрасалар орасида, айниқса Самарқанд мадрасаси қурилиши ва фаолияти жиҳатидан алоҳида эътиборга сазовордир. У Улуғбек Бухорода қурдирган мадрасасидан кейин (1417—1420 йилларда) қурилган бўлиб, тарҳи, тарзи ва ички кўриниши, муҳандислик¹ ечимларининг ўзига хослиги билан Темурийлар даврида қурилган кўпгина бошқа мадрасалардан ҳам фарқ қилади. Айниқса, бош пештоқнинг тарзи ва меъморий тузилиши ғоят салобатли ва маҳобатлидир. Мадрасага қираверишдаги пештоқ юзларида юлдузларга тўла осмон тасвири ифодаланган. Атоқли олим, академик Тошмуҳаммад Қори-Ниёзий бу ҳолни «мадрасада ўқитилган фанлар ичида фалакиётга алоҳида аҳамият ва фахрли ўрин берилганлигидан», деб тушунтиради. Мадраса тарҳи тўғри тўртбурчак шаклида (81×56 метр) бўлиб, квадрат (30×30 метр) ҳовлига эга, ташқи бурчакларида баланд миноралар жойлашган. Мадраса ўз вақтида икки қаватли бўлиб, тўрт бурчагида тўртта баланд гумбазли дархоналар, ҳар икки ёнида ҳовлига қараган қатор хужралар бўлган. Ҳар бир хужра уч хонадан: қазноқ, ётоқхона ва дархонадан иборат бўлган. Ҳовлининг тўрт тарафида бир-бирига муқобил тўртта баланд айвон ва супалар жойлашган. Ҳовлига ён томонлардан ҳам кириш мумкин. Айвонлар ҳовлига салобат берибгина қолмай, ёз кунлари дархона вазифасини ҳам бажарган. Мадраса деворларининг нақшлари асосан мовий, ложувард ва оқ рангларда фазовий гирихлар билан гилам ҳуснида терилган. Мадраса тарзининг кунчиқарга қаратиб қурилиши ҳам бекордан эмас. Бош пештоқнинг эрталабдан рангдор ва маҳобатли кўриниши, киш кунлари эса зах босмаслиги, бино юзининг тушгача яраклаб туриши кўзда тутилган бўлса ажаб эмас.

Мирзо Улуғбек қурган мадрасаларига мударрис тайинлашда ҳам иборатли иш тутган. Бир куни Улуғбекдан унинг Самарқанд мадрасаси йўсинида: «Шоҳим, бу улкан ажойиб мадраса қурилиши тугай деб қолди. Унга кимни мударрис тайинламоқчисиз?»,— деб сўрашганларида Улуғбек: «Бу мадраса мударриси жамеъ илмларга мохир ва барча фанлардан баҳраманд ва комил киши бўлғай», деб жавоб берган экан. Шунда ушбу мадраса қурилишида кўп кўмаклашиб, устод бинокорлар қўлига ғишт уза-

---

¹ **Муҳандис** — хандаса (геометрия) илмини яхши билган олим; бинокор инженер. **Муҳандислик** — инженерлик ечимлари.

тиб турган ва анча муддатдан бери Самарқандга келиб, жидду-жаҳд билан таҳсил кўрган мавлоно Муҳаммад Ҳавофий: «Бу мартабага мен лойикдурмен», деб қолади.

Шундан сўнг Улуғбек уни ёнига чакириб, танишади ва имтиҳон айлайди. Ниманики сўрамасин, маъкул ва мақбул жавоб олади. Кейин уни иззат-ҳурмат қилиб, Қозизода Румий ҳузурига олиб боради ва ўзига ҳамсабоқ қилади.

Мадраса очилган куни тўқсон нафар турли олимлар йиғилишиб, Мавлоно Ҳавофийдан «очик дарс» ўтказишни сўрайдилар. Ҳавофий дарсига Мирзо Улуғбек ва Қозизода Румийлар ҳам ташриф буюришади. Ҳавофий дарсни илмий жиҳатдан ўта теран баён қиладикки, унинг маъноси-ни Улуғбек ва Қозизода Румийдан бўлак ҳеч ким тўла фаҳмлаб ололмайди.¹ Ўша куни олимлар кенгаши билан мавлоно Муҳаммад Ҳавофий Улуғбек мадрасасининг етакчи мударриси қилиб тайинланади. Бобомиз Улуғбекнинг XV асрдаёқ олим ва фозиллар ичида бундай ошкоралик тарзида иш тутиши бугунги кунда ҳам ўрناق олса арзугидек аҳамият касб этади. Машҳур адиб Зайниддин Восифийнинг хабар беришича, Улуғбек мадрасаси ва хонақоҳига ўн нафар мударрис тайин қилинган эканки,² уларни танлаш ҳам шундай ошкоралик билан ҳал этилган бўлса ажаб эрмас. Машҳур адиб Абдурахмон Жомийнинг ҳам Улуғбек мадрасасига мударрислик қилиши бунинг исботидир.

Таникли олим ва меъмор Пўлат Зоҳидовнинг фикрича, Улуғбек мадрасаси иморатининг ғарб томонида, яъни орқа қисмида Улуғбек хонақоҳи жойлашган бўлиб, у ўзaro бирлашган учта катта баланд гумбазли хона (зал)лардан иборат бўлган. Мадрасанинг ҳозирги ҳолатини ва тарhini ўрганар эканмиз, П. Зоҳидовнинг ушбу талқини тўғри эканлигига ишонч ҳосил қиламиз. Ҳақиқатан ҳам, мадрасанинг орқа қисмида икки бурчда биттадан баланд гумбазли хоналар, ўртада улар ҳамда мадраса ҳовлисига чиқувчи баланд айвон билан боғланган меҳробли чўзинчок зал — масжид жойлашганки, булар хонақоҳга тегишли хоналардир.

П. Зоҳидов Темурийлар даврини ёритувчи ёзма манбаларга таяниб ҳамда археологик текширишлар натижаларига асосланиб, Темур ва Улуғбек давридан бошлаб тур-

¹ Ушбу ҳикоят машҳур адиб Зайниддин Восифийнинг «Бадоеъулвақоеъ» (Нодир воқеалар) китоби («Фан», 1979)дан олинди, 18—19-бетлар.

² Ўша асар, 17-бет.

ли вазифаларга мўлжалланган иморатларни комплекс ёки ансамбль тарзида уюштириш анъанаси кенг ривож топган, деган хулосага келади. Демак, мадраса ва хонақоҳни бир иморат таркибида қуриш Улуғбек даврида ҳам йўл қўйилиши мумкин бўлган меъморий услуб ҳисобланган. Бунинг устига шундай бўлганда анча қулайлик яратилганки, хонақоҳ мадрасага келган шоирлар, олим ва талабалар учун ётоқхона ролини ҳам бажарган. Мусофир дарвешлар учун эса катта ва кичик алоҳида хонақоҳлар қурилган.

Улуғбекнинг Бухоро ва Ғиждувондаги мадрасалари ҳам Самарқанд мадрасасидек тўғри тўртбурчак тархга ва чорсу ҳовлига эга. Ҳажмий тузилиши ва тарҳининг ўлчовлари жиҳатидан Самарқанд мадрасасига нисбатан кичик бўлсада, улар ҳам анча мукамал ишланган. Ҳовлилар икки муқобил айвонли, Бухоро мадрасаси икки қаватли ҳужралар билан, Ғиждувон мадрасаси эса бир қаватли қилиб қурилган. Мадрасаларда дарсхоналар, масжид, китобхоналар, ҳужралар, айвонлар, миноралар бор. Мадрасалар ҳовлиси берк, лекин ўзига хос жозибador қилиб безатилган. Мадраса тарзлари серҳашам, пухта ва теран композицияларда, гўзал ва маҳобатли қилиб ишланган. Шуниси диққатга сазоворки, Улуғбек мадрасаларидаги кошинкорий безаклар бир-бирида ҳеч такрор ишлатилмаган. Маълумотларга кўра, Бухородаги Улуғбек мадрасасининг бош меъмори исфахонлик меъмор уста Тоҳир ўғли Исмоил бўлган.¹ Ушбу меъмор кейинчалик ўз ўғли билан Улуғбек расадхонаси қурилишида ҳам бош меъмор бўлган экан.² Бизнинг фикримизча, меъмор Исмоил Улуғбекнинг Самарқанддаги мадрасаси қурилишида ҳам иштирок этган бўлса ажаб эмас. Тарихий манбаларга кўра, Самарқанд мадрасасининг тарҳини Ҳиротда Мирзо Шоҳруҳ ҳомийлигида машҳур бўлган меъмор Қавомиддин Шерозий тузган.

Улуғбек мадрасаси асрлар давомида мусулмон Шарқида донг таратган олий билим маскани бўлиб келди. Мадраса биноси таълим-тарбия, маърифат ва илм мақсадларини кўзлаб бунёд этилганлиги учун ҳам уни яратган меъморлар талабаларга билим ва тарбия бериш масаласини комплекс ҳал қилишди: таълимот ва илм маскани

---

¹ Юсупова Д. Ю. Письмо Гийас ад-Дина Каши к своему отцу из Самарканда в Карши. Из истории науки эпохи Улугбека. Ташкент, 1979, с. 37—64.

² Зоҳидов П. Зеб ичра зийнат. Тошкент, 1985, 71—72-бетлар.

гўзал санъат асари тарзида — ғоят мафтункор меъморий муҳит маскани кўринишида яратилди. Оддий ва рангли сирланган гишталар, мозаика ва ўйма мармарлар омихта бўлиб, ана шу ягона бадийй ғояни ифодалади. Нақшлардаги юлдузсимон гирихлар ва араб имлосидаги ёзувлар Улуғбекнинг маърифатпарварлиги ва «фалакиёт» фанига чексиз муҳаббатини асрлар оша ҳикоя қилиб туради.

Улуғбек фақат мадрасалар — дорилфунунлар куриш билан чекланиб қолмади. У умуман Самарқандни обод қилишга ва Мовароуннаҳрнинг бошқа шаҳарларини ҳам ободонлаштиришга катта ҳисса қўшди. Айниқса, у Самарқандда, Регистон майдонида катта қурилишлар қилди. Ўзи қурдирган мадраса ёнига 1424 йили Мирзойи карвонсаройини солдиртирди (ҳозирги Тиллақори мадрасаси ушбу карвонсарой ўрнига XVII асрда қурилган). Шу ерда мадраса ва хонақоҳга яқин жойдан ажойиб бир ҳаммом ҳам қурдирди. Мадрасанинг жануб томонидан Муқаттаъ номли масжид ҳам солдирдики, у ҳақда Бобур кейинчалик: «...Бу жиҳаттин, Муқаттаъ дерларким, қатъа-қатъа йиғочларни тарош қилиб, ислимий ва хитой нақшлар солибтурлар, тамом деворлари ва сакфи ушбу йўсинлуқтур», — деб ёзади. Тарихчи олим Б. Аҳмедовнинг фикрича, ушбу масжид ва Улуғбек мадрасаси унинг расадхонаси битказилиб ишга тушганга қадар, ўзининг асосий вазифасидан ташқари, ўзига хос расадхона вазифасини ҳам бажарган экан.

Улуғбек бобоси Амир Темур даврида қурилиши бошланиб, айрим сабабларга кўра битмай қолган бирталай муҳим биноларни ҳам қуриб битказди. Самарқандда Бибиҳоним масжиди, Гўри Амир макбараси ва Шоҳизинда ансамбли қурилиши ниҳоясига етказилади. Марвда Хайрия муассасалари, шунингдек Шаҳрисабздаги Кўк-гумбаз масжиди ва Гумбази майидон, Яссидаги Хожа Аҳмад Яссавийнинг қабри устига қўйилган бинолар тугалланади. Булардан ташқари, Улуғбек фармойиши билан Мовароуннаҳр шаҳарларида кўплаб чорсу, савдо расталари, карвонсаройлар, ҳаммомлар, сардобалар, Самарқандда Обираҳмат суви ёқалаб бир қанча кўркама боғроғлар барпо этилади.

Улуғбек 1424 йили Гўри Амир комплексида, унинг кунчиқиш тарафидан эшик очтиради ва ундан то макбарага қадар гумбазли ёпиқ айвон қурдиртиради. Макбара эшигининг тепаси, ён тарафлари, шунингдек, ёпиқ айвон нақшин бўёқлар билан безатилади. Қабрлар атрофидаги

жимжимадор мармар панжараларни ҳам Улуғбек қўйдирган бўлиб, улар мақбаранинг ички кўринишига алоҳида ҳусн қўшиб турибди. Улуғбек даврида Темур қабри учун каттакон тўқ яшил нефритдан тош йўнилиб, унга Темурнинг шажараси ўйиб ёзилади.

Афросиёбнинг жануб тарафида жойлашган ва Шохизинда номи билан маълум силсила Самарқанднинг ажойиб меъморчилик ёдгорликларидан ҳисобланади. Шохизинда XI асрда қурила бошланиб, Темур ва Улуғбек даврида поёнига етказилади. Хусусан Улуғбек ҳозирги ансамблининг қўйи қисмини ташкил қилувчи бинолар гуруҳини норасида ўғли Абдулазиз номидан қурдиртиради. Дастлаб у бу ерда қўш гумбазли кўркам мақбара, сўнгра юқори ва қуйидаги иморатларни боғловчи сербар зинапоя ва ранго-ранг сержило фиштар билан безалган баланд пештоқли дарбозани (1434—1435) қурдиради. Бу билан Улуғбек асрлар бўйи бино этиб келинган Шохизинда ансамблини композицион жиҳатдан ниҳоясига етказилади. Қўш гумбазли мақбаранинг меъморий қурилиш услуби бошқа мақбаралардан тубдан фарқ қилиб, у бир ўқда жойлашган алоҳида икки хонадан: гўрхона ва зиёратхонадан иборат.

Улуғбек қурдирган бинолар ҳақида гапирар эканмиз, унинг Регистон майдони атрофида солдирган ҳаммомининг ўрни хусусидаги муаммога тўхталиб ўтмоқчимиз. Гап шундаки, бу ҳаммом бизгача етиб келмаган, адабиётда ҳатто унинг жойлашган ўрни ҳақида ҳам аниқ маълумотлар йўқ. Бобур Улуғбекнинг Самарқандда қурдирган иморатлари ҳақида ёзатуриб: «Улуғбек Мирзонинг иморатларидан Самарқанд қалъасининг ичида мадраса ва хонақоҳдир... Ушбу мадраса ва хонақоҳга ёвуқ бир яхши ҳаммом солибтур. Мирзо ҳаммомига машҳурдир, ҳар навъ тошлардин фаршлар қилибтур. Хуросон ва Самарқандга онча ҳаммом маълум эмаским бўлғай. Яна бу мадрасанинг жанубида масжид солибтур, масжиди Муқаттаъ дерлар ...», деб тушунтиради. Бобур Улуғбек ҳаммомини макташга-мактагану, лекин унинг ўрнини аниқроқ кўрсатмаган, аммо Муқаттаъ масжидини «мадрасанинг жанубида» деб аниқ кўрсатган.

Хўш, «мадраса ва хонақоҳга ёвуқ», яъни яқин жойлашган ҳаммом қаерда бўлган? М. Е. Массон XVI асрга оид Самарқанд Регистонидаги иморатларнинг схематик жойлашиш планини ишлаб чиқиб, Улуғбек ҳаммомини Муқаттаъ масжидининг ғарбий қисмига, яъни ҳозирги

Улуғбек Шохизиндада курдирган
кўш гумбазли макбара

Улуғбек мадрасасининг жанубий-ғарбий томонига жойлаштиради. Массон чизмасига биноан мадраса ва хонақоҳга яқин жойлашган ҳаммом эмас, балки Муқаттаъ масжиди бўлиб қолган. Ваҳоланки, Бобур мадраса ва хонақоҳга ҳаммомни яқин кўрсатиб, масжидни эса мадрасанинг жанубида деб тушунтиради. Биз юқорида Улуғбекнинг мадрасаси ва хонақоҳи бир иморатдан, яъни хонақоҳ ҳозирги Улуғбек мадрасасининг таркибида бўлиб, унинг орқа қисмидан ўрин олган, деб айтдик. Мадрасанинг шимол тарафида, яъни ҳозирги Тиллакори мадрасасининг ўрнида Улуғбек қурдирган Мирзойи карвонсаройи жойлашган. Биз жойини излаётган ҳаммомни Мирзойи карвонсаройининг ғарбида, мадраса ва хонақонинг эса шимолида, уларга яқин жойда, Темур қўрғони билан Регистон майдонини боғловчи йўл ёқасида деб тахмин қилишимиз мумкин эди, чунки шу йўл ёқасида илгари карвонсаройлар бўлиб, ҳаммом уларга ҳам яқин бўлиши мумкин эди. Лекин 1974 йили Улуғбек мадрасасининг орқа тарафида, ҳозирги мавжуд «Шоирлар хиёбони»ни қуришдан олдин унга жой текислаш пайтида ер остидан қадимий бино қолдиқлари чиқиб қолди. Эски бино пойдевори ва харобаларини учратган бульдозерчилар бундан дарҳол археологларга маълум қилдилар. Синчков археологлар бино қолдиқлари ҳаммомга тегишли эканлигини аниқладилар, чунки улар қазилмада ҳаммом пол ости иситиш системасининг бир қисмини, ўтхона, сув сақловчи ҳовузлар, XV асрга тегишли бир қанча синган юпка идишлар, қайроқ тошлар коллекцияси ва рангли нақшин қоплама тахтачалар топиб олдилар.¹

Топилдиқлар орасида оғирлиги 1 кг, диаметри 9 см ли биллиард тошига ўхшаш мармар тош ҳам бор эдики, бу топилмалар биргаликда бу оддий ҳаммомлардан бўлмай, балки алоҳида эътибор билан қурилган тантанавор ҳаммомлардан бири эканлигидан далолат берарди. Қайроқ тошлар ҳаммом таркибида сартарошхона бўлганлигини кўрсатса, рангдор нақшли қоплама тахтачалар ҳаммом поли ва деворларига ишлатилганлигини билдиради. Мармар тош эса ҳаммомда ҳокимларнинг ювинишдан сўнг ўйнаб, дам олишганлигидан дарак берарди. Хуллас, археологлар ушбу ҳаммомни Улуғбек қурдирган ва кейинчалик Бобур ёзиб қолдирган «Мирзойи ҳаммоми» деб хи-

¹ Бурыкова Э. Ю. Раскопки бань на территории средневекового Самарканды. — История материальной культуры Узбекистана. Вып. 10, Ташкент, 1986, с. 168.

собладилар. Дарҳақиқат, топилган ҳаммом Бобур кўрсатгандек «мадраса ва хонақоҳга ёвуқ», яъни яқин жойлашган ва мадрасанинг хонақоҳ тарафидадир. Бордию биз археологлар фикрига қўшилмай, Улуғбек ҳаммомини унинг юқорида эслатилган карвонсаройи қошида қурилган деб ўйласак, унда Бобур ҳаммомни мадраса ва хонақоҳга яқин эмас, балки карвонсаройга яқин деб кўрсатиши керак эди. Демак, ҳозирча археологлар фикрига қўшилмай иложимиз йўқ.

Бунинг устига Бобур карвонсарой ҳақида умуман ломим демаган. Улуғбекнинг ушбу карвонсаройи ҳақида ҳам икки оғиз тўхталиб ўтмоқчимиз. Улуғбек карвонсаройдан тушадиган даромадларни мадраса харажатларига сарфлашни белгилаб берган. Олимларимизнинг фикрича, карвонсарой бир қават, катта ички ҳовлили, ташқарисидан жўнгина меъморий кўринишга эга бўлган. У Регистон майдонидаги Улуғбекнинг бошқа биноларига нисбатан айтарли ажралиб турмаган. Улуғбек ҳамма диккатни илм маркази — мадрасага қаратган бўлиши мумкин. Бунинг устига карвонсаройлар ўша даврда энг кўп тарқалган оммавий иморатлар қаторига кирган. Табиийки, бу карвонсарой ҳам Бобур диккати узига жалб қилаолмаган. Шунинг учун ҳам Бобур Самарқанддалигида Улуғбек карвонсаройини алоҳида томоша қилмаган ва шунга мос равишда уни ўз китобида зикр этмаган бўлиши мумкин.

XVII аср ўрталарига келиб Самарқандда янги жоме масжидига эҳтиёж туғилгандан сўнг, Регистон майдонининг нуфузли жойлигини ҳисобга олиб, масжид учун ушбу Мирзойи карвонсаройининг жойи танланади. Олимларимизнинг аниқлашича, Тиллакори мадраса-масжиди Мирзойи карвонсаройининг пойдевори ва деворлари устига қурилган бўлиб, фақат иморатнинг ғарбий ва жанубий томонининг марказий қисмлари бутунлай бузилиб, масжид ва марказий пештоқ учун қайта қурилиб тикланади. Шарқ ва шимол томонлардаги карвонсарой ҳужралари эса ўз ҳолича қайта қурилади.

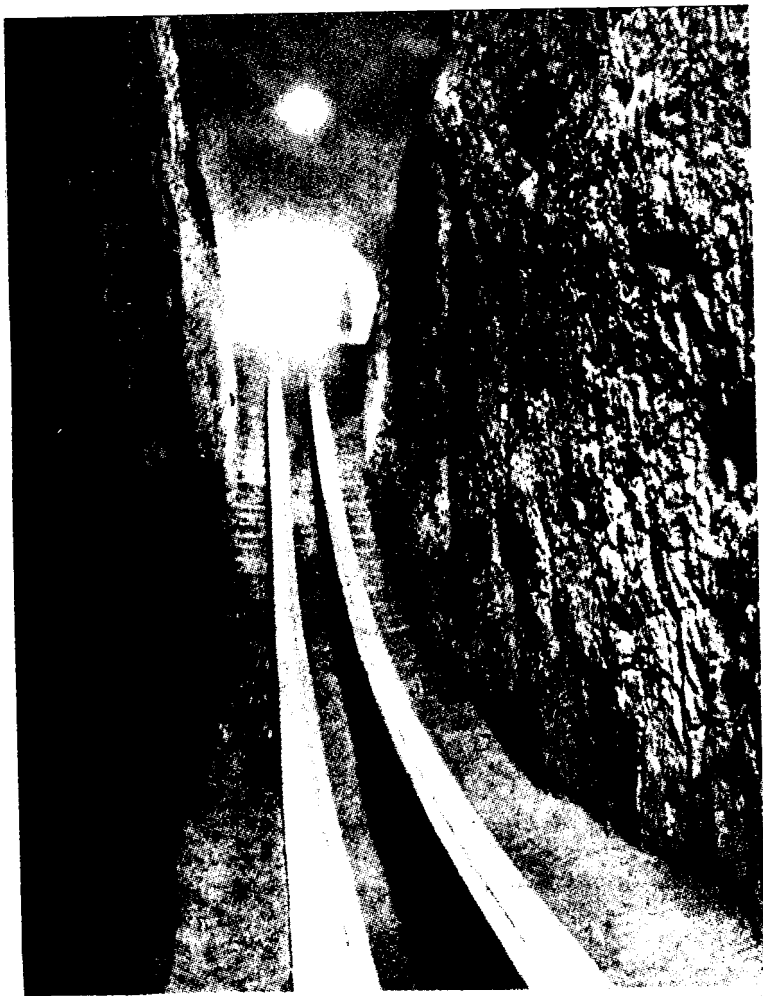
Улуғбек ҳаётида энг катта ўрин тутган, Европада «Самарқанд академияси» деб шуҳрат топган, Улуғбек ва у ҳомийлик қилган олимларнинг илмий кашфиётлари, лабораторияси ва олий маҳкамаси ҳисобланган, Самарқандда бунёд этилган машҳур бинолардан бири Улуғбек расадхонасидир. У 1424—1429 йиллари ҳозирги Чўпонота тепалигида, Обираҳмат ариғи бўйига яқин жойда қурилади. Расадхонанинг ҳажмий ечими, безак ва жиҳозлари

ҳақида ҳали жуда оз, афсуски, фақат умумий маълумотларгагина эгамиз, холос. XVII асргача сақланиб, кейинчалик вайрон бўлиб кетган расадхона қолдиқларини рус олими В. Л. Вяткин 1908 йили тарихий ҳужжатлар асосида топди. Шундан кейин расадхона ўрганила бошланди. 1948 йили қазилар ва ўрганиш ишларини археолог олим В. А. Шишкин давом эттирди. Совет даврида олиб борилган узоқ текширишлардан сўнг бино устувон (цилиндр) кўринишида бўлганлиги аниқланди. Олимлардан В. Вяткин, М. Массон, В. Шишкин, Б. Засипки, Т. Қори-Ниёзий, В. Нильсен, Г. Пугаченковалар ҳамда кейинги йилларда М. Булатов расадхона кўринишини, шаклу шамойилини илмий асосда аниқлаб беришга ҳаракат қилдилар.

Расадхона уч қаватли, ғоят ҳашамдор ва пишиқ ғиштдан ишланган улкан бино бўлган. Мутахассисларнинг фикрича, бино баландлиги 30,4 метр, айланасининг диаметри эса 46,4 метрга тенг. Бинонинг асосий қисмини радиуси 40,2 метрли судс (секстант) деб аталган улкан кузатиш асбоби ташкил қилган. Судснинг сақланиб қолган қисми ер остида жойлашган бўлиб, қолган қисми ер сатҳидан 30 метрча баланд бўлган. Расадхона биноси катталиги, қурилиш услубининг оригиналлиги ва усқуналаниши жиҳатидан Шарқ ва Европа мамлакатларидаги барча бошқа астрономик иншоотлардан устун турган. Судс астрономиянинг асосий доимийликлари — муаддил (экватор) ва фалак ал-бурж (эклиптика) текисликлари орасидаги бурчакни ўлчаш, йиллик процессия доимийсини ва бошқа фундаментал астрономик доимийликларни аниқлашга имкон берган. Расадхонада сайёралар, ой ҳаракати текширилган. Кичик ўлчамли асбоблар: армияр сфера, 2,4 ва 7 халқадан иборат ўлчаш асбоблари, қуёш ва юлдуз соатлари, устурлоб (астролябия) ва бошқалар бўлган. Расадхона ичида катта заллар, турли катта-кичик хоналар, қарийб 15 минг китобга мўлжалланган кутубхона ҳам бўлган.

Расадхона биносининг сирти кошин ва сирли парчинлар билан безатилган. Расадхона хоналарига Улуғбек ўзи ва ўзидан олдин ўтган олимларнинг астрономия соҳасидаги муҳим ютуқларини турли шакллар, тасвир ва рақамнақшлар билан чиздиртиради. У худди шундай услубни илгари ўзининг Самарқанддаги мадрасасида ҳам қўлланган эди. Чунончи, Улуғбек мадраса равоғига сайёраларнинг Қуёш атрофида маълум тартиб билан жойлашишини, бошқача айтганда, фалак буржи (Зодиак) тасвирини

Улуғбек расадхонаси. Судс (секстант)нинг сақланиб қолган қисми солдирганди. Ушбу тасвир мадрасага қираверишда бино пештоқига ишланган ўн икки бурчли шакл ва унинг ичидаги инсон кўзи ва қорачиғини эслатувчи нақш сифатида ҳозиргача сақланиб қолган. Шакл ичига, афтидан, асосий мақсадни шариат пешволаридан ниқоблаш учун, қуръондан олинган ахлоқ ҳақидаги суралар ёзилган.¹

Эргашев Х., Темиров Х. Улуғбек хазинаси тилга кирганда. «Ленин йўли» газетаси, 1979 йил 28 ноябрь.

Фалак буржи каби илмий маъно англатувчи тасвирлар мадраса биносининг бошка пештоқлари ва ичкари ҳовли безакларида ҳам учрайдики, улар келажакда ўрганишга лойиқ бўлган зарур тарихий маълумотлардир. Худди шундай тасвирлар: фалакиёт, ер кураси, етти иқлим билан боғлиқ бўлган кашфиётлар, муҳим белги ва размлар билан расадхона безаклари сифатида унинг ички деворлари ва шипларига ҳам туширилган эди. Уларни ўз кўзи билан кўрган муаррих Абдураззоқ Самарқандий ёзишча: «... у олий бунёд ва улугсифат иморатнинг хоналари чигга тўққиз фалакнинг ҳайъатию тўққиз (осмон) доиралари шаклларини даражалар, дақиқалар, сониялардан тортиб то ошираларгача (чизилди) ҳамда айланувчи фалаклар, етти сайёра, собита юлдузлар кўриниши ва ер кураси ҳайъатию иқлимлар суратларини тоғлар, биёбонлар... дилпазир нақшлару беназир рақамлар билан» чизилди.¹

Улуғбек наздида мадраса ва расадхонага ишланган бундай беназир нақш — тасвирлар ушбу бинолар билан узоқ сақланиши ва келажак авлодларга етиб бориши, саводли инсонлар учун келгусида муҳим дастур бўлиб хизмат қилиши лозим эди. Тасвирларнинг мадраса ва расадхона хоналарига чизилиши эса улардан ҳамма саводли кишиларнинг баробар фойдаланиши имконини туғдирарди. Улуғбек вақт ўтиши билан илмий ютуқлар мажму бўлган ушбу тасвирларнинг халқ мулкига айланажагига ишонган эди.

Расадхонанинг бунёд этилишида унинг жойини танлашдан тортиб то жиҳоз-ускуналарини ҳозир қилгунга қадар ўз замонасининг машҳур олимлари (математик ва астроном Қозизода Румий, Ғиёсиддин Жамшид Қошоний,² Али Қушчи ва таниқли меъморлар усто Исмоил ва унинг ўғли) Улуғбекка ҳамкор бўлдилар. Расадхона яратилишида Шарқ ва Ғарбда йиғилган бой илмий мерос,

---

¹ Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. «Фан», Тошкент, 1969, 278-бет.

² Ғиёсиддин Жамшид Қошонийнинг нисбаси Қоший бўлганлигидан, уни манбаларда Ғиёсиддин Жамшид Қоший деб ҳам юритилади. Ғиёсиддин Жамшид нафақат астроном ва математик олим, балки ўз замонасининг иктидорли меъмор-муҳандиси ҳам бўлганлиги маълум. У биноларни ўлчаш ва муҳандислик назарияси масалаларига бағишланган ажойиб асар ҳам ёзган. Қошийга Улуғбек даврида «Муҳандислар султони» деб таъриф берилганлиги маълум. Шунинг учун ҳам унинг Самарқанд расадхонасини куриб ишга туширишдаги роли бекиёсдир. Қаранг: Зоҳидов П. Зеб ичра зийнат, 105—109-бетлар.

билим ва амалий тажрибалар асос қилиб олинди. Марвон II (744—750) замонасида Дамашкда қурилган расадхона, IX асрнинг бошларида ишга тушган Бағдод расадхонаси, Носириддин Тусий номи билан боғлиқ бўлган Мароға (XIII аср) расадхоналарининг илмий ишлари ва қурилиш тажрибалари, машхур юнон олимлари Афлотун, Арасту, Гиппарх, Птолемей таълимотлари, улуғ ватандошларимиз Аҳмад Фарғоний, Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино, Муҳаммад Хоразмий ва бошқаларнинг ажойиб илмий асарлари ва тажрибаларига таяниб иш қўрилди. Ҳар қалай расадхона қурилиши жуда мураккаб бўлганлиги сабабли, у беш йилга чўзилди.

Расадхона этагида Улуғбек иккита мумтоз чорбоғ ҳам қурдирган эди. Бири Боғи майдон, иккинчиси эса Чиннихона номини олганди. Боғи майдонга икки ошиёнли Чилстун номли гўзал ва маҳобатли кўшк қурилган бўлиб, унинг девор ва устунларига мраммрдан сайқал берилганди. Чиннихона боғидаги икки иморатнинг бири тошдан, яна бири рангли Хитой чиннисидан ишланганди. Иморатгина эмас, ховузи, қувурлари, зинапоялари, айвонларигача чиннидан эди. Бу боғларда Улуғбек расадхонадан чиқиб дам олар, мутолаа қилар, илмий мунозара ва давлат кенгашларини ҳам ўтказар эди.

Расадхона битгач, Улуғбек ва унинг ҳомийлигидаги таниқли ва машхур олимлар фан ишларини қизитиб юбордилар. Шогирдлар илмий кузатишларда, жадвал тузишда ҳисоб-китоб ишлари билан машғул бўлдилар. Улуғбек бошчилигидаги ушбу «академия» олимлари ўша давр мезони билан олганда, астрономик кузатишларда ажойиб муваффақиятларга эришганлар. Жумладан, эклиптиканинг оғмалигини, бешта сайёранинг — Зухра (Венера), Зухал (Сатурн), Мирриҳ (Марс), Муштарий (Юпитер) ва Уторуд (Меркурий)нинг йиллик ҳаракатини, юлдуз йилининг узоқлигини, 1018 юлдузни ўз ичига олган жадвал ва, ниҳоят, аҳоли яшайдиган пунктлардан 683 тасининг географик координатларини тузганлар. 1437 йили кўп йиллик кузатиш ва илмий мулоҳазалардан сўнг Улуғбек ва унинг шогирдлари «Самарқанд академияси»да ишланган буюк асар — «Зижи жадиди Кўрагоний» («Улуғбек Кўрагонийнинг янги астрономик жадвали»)ни ёзиб тугатдилар. Бу асар кейинчалик Шарқ классик астрономиясининг назарий ва амалий масалаларини ўзида мужассамлаштирган, уни янги далиллар билан бойит-

ган улкан кашфиёт сифатида бутун дунёга танилди. «Зиж» да берилган илмий натижаларнинг аниқлиги ва мукамаллиги пировардида жаҳон олимларини ҳайратда қолдирди. Ушбу шоҳона асар мазмунини ватандошимиз, таниқли олим ва мутафаккир Тошмуҳаммад Қори-Ниёзий ўзининг «Улуғбек ва унинг илмий мероси» деган китобида Иттифокда биринчи бўлиб китобхонларимизга таҳлил ва талқин қилиб берди.

«Зиж»нинг дунёга ёйилишида дастлаб Улуғбекнинг содиқ шогирди, математик, астроном Али Кушчи ва Мирим Чалабий ҳамда Абдуллалли Биржандийларнинг ҳиссаси катта бўлди. Самарқанд астрономик мактабида Улуғбекнинг ушбу шоҳона асаридан бошқа қатор ажойиб илмий ишлар яратилдики, улар Самарқанд мактабининг етук олимлари Гиёсиддин Жамшид, Қозизода Румий ва Али Кушчилар қаламига мансубдир.

Жаҳон фани тарихида Мирзо Улуғбек фаолияти камдан-кам учрайдиган ҳодиса бўлганлиги эндиликда кенг миқёсда тан олинмоқда. У фақат табиий қобилятлари билангина эмас, шу билан бирга, илм-фанга ниҳоятда меҳр-муҳаббат қўйган ва прогрессив ғояларга қаттиқ ишонганлиги, ҳориб-толмаслиги ва серқирра ҳаётининг барча жабҳаларини бир зайлда олиб борганлиги туфайли шундай даражада эришганди.

Мирзо Улуғбек замонида Мовароуннаҳрда дунёвий фанлардан ташқари тарих, адабиёт ва санъат, айниқса, тасвирий санъат тараққий этганди. Улуғбекнинг укаси Бойсунқур билан ўзаро ёзишмаларида ҳам илмий адабиёт мавзуларида мувоҳаса боргани маълум. Улуғбек шеърятда озарбойжон шоири буюк Низомий Ганжавий услуги ва мактабини устун деб исботламоқчи бўлса, Мирзо Бойсунқур гениал шоир ва мутафаккир Амир Хусрав Деҳлавий ижодиётининг ҳақиқий муҳлиси сифатида баҳс қиларди. Улуғбек ўз она тили (ўша даврдаги чигатой-туркий тили)дан ташқари араб ва форс тилларини мукамал биларди. Муҳаммад Хайдар ўзининг машхур «Тарихи Рашидий» асарида Мирзо Улуғбек «тарихнавис донишманд эди ва «Тўрт улус» тарихини ҳам ёзиб қолдирган эди», деб ёзади. Бу асар Улуғбекнинг «Тарихи арбаъ улус» китоби бўлиб, унда бир вақтлар Чингизхон босиб олган мамлакатларнинг XIII аср — XIV асрнинг биринчи ярмидаги сиёсий ҳаёти акс эттирилган эди.¹

¹ Аҳмедов Б. Улуғбек. «Фан», Тошкент, 1965, 30-бет.

Шуни алоҳида таъкидлаш зарурки, буюк олим ва жамоат арбоби Мирзо Улуғбек даврида Самарқандда фақат Ўрта Осиёдагина эмас, балки бутун Шарқда маълуму машҳур бўлган созандалар, бастакорлар, хонандалар ва раққосалар ижод этардилар. Улуғбекнинг ўзи ана шу истеъдод эгаларининг биринчи мухлиси ва ҳомийси ҳам эди. Тарихчи Ғиёсиддин Али кундаликларининг далолат беришича, Самарқандга келган чет эллик элчилар ҳам сарой қабул маросимларида қатнашиб, бу ерда мусиқа тинглар ва тасвирий санъат асарларини томоша қилардилар.

Буюк Алишер Навоийнинг таърифига кўра, Улуғбек ажойиб шоир ҳам бўлган. «Тухфату сурур» китоби эса унинг буюк мусиқа билимдони эканлигидан далолатдир. «Мухит аттафвиқ» китобида Улуғбекнинг «Билужий», «Шодиёна» (бу асар бизгача етиб келган), «Ахлоқий», «Табризий», «Усули равон», «Усули баҳрий» сингари катта мусиқа асарларини ижод этганлиги кўрсатилган. Улуғбек ҳомийлигида Самарқандда Дарвеш Аҳмади Самарқандий, Султон Аҳмад Ноий, Ҳосими Абувафо, Муҳаммад Али Ғарибий, Юсуф Бурҳон Наққорачи (Навоийнинг амакиси), Мавлоно Соҳиб Балхий, Абул Барака ва бошқа санъаткорлар ижод билан банд бўлганлар. Шунингдек, Улуғбек мадрасасининг кўзга кўринган мударрислари — қомусий олимлар Мавлоно Муҳаммад Ҳавофий, Саид Имомиддин, машҳур тиб олими Ҳожа Бурҳониддин Нафис, йирик адабиётшунос ва тилшунос олим Ҳожа Фазлуллоҳ ҳамда Абулқосим Самарқандий замонасининг пешқадам олимлари сифатида донг таратдилар.

Айрим манбаларга кўра, Улуғбек таботат соҳасида ҳам анчагина мукамал билимга эга бўлган. У тиб илмига доир «Нафис» номли рисола ёзиб, бу соҳада тўпланган билимларини унда ифодалаган. Езувчи Тоҳир Малик халқ оғзаки ижодига асосланиб Улуғбекни Самарқандда «Дор уш-шифо» — шифохона қурдиришга ҳам жазм қилганлиги ҳақида ёзади.

Афсуски, Улуғбек қисқа умр кўрди. Унинг илғор тадбирлари ва илмий фаолияти реакцион мусулмон руҳонийлари томонидан қаттиқ қаршиликка учради. Шарият пешволари ва ватан хоинлари раҳнамо бўлган фитна натижасида Улуғбек 1449 йил 25 октябрда вахшийларча ўлдирилди.

Биз Улуғбек ҳақида фикр юритар эканмиз, у нималар қилишга улгуролмаганлиги хусусида эмас, балки нима-

ларни рўёбга чиқарганлиги учун олимни фахрланиб эслаймиз ва унинг ўчмас хотирасини эъзозлаймиз. Академик В. В. Бартольд таъбири билан айтганда, мусулмон оламида унингдек заҳматкаш одил подшоҳ бўлмаган. Улуғбекнинг замондошлари ҳам худди шу фикрда эдилар. Уни Абдураззоқ Самарқандийнинг қуйидаги мисраларидан ҳам қиёс қилиш мумкин:

Чун улуғ Мирзо дар илми хандаса,
Нотавон ёфт дар ҳазорон мадраса.

Маъноси: геометрия илмида мингларча мадрасалардан ҳам Улуғбекдек олимни топа олмайсан.

Алишер Навоий эса ўзининг «Фарҳод в Ширин» дostonида Улуғбекнинг сайёралар ҳақида яратган шоҳона асарига юксак баҳо беради:

Темурхон наслидин Султон Улуғбек,
Ки, олам кўрмади султон анингдек.
Анинг абнои жинси бўлди барбод,
Ки давр аҳли биридин айламас ёд.
Ва лек ул илм сори топди чун даст,
Кўзи оллинда бўлди осмон паст.
Расадким боғламиш зеби жаҳондур,
Жаҳон ичра яна бир осмондур.
Билиб бу навъ илми осмоний,
Ки ондин ёзди «Зижи Кўрагоний».
Киёматга деганда аҳли айём,
Езарлар анинг аҳкомидан аҳком.

Улуғбек ҳаёти ва фаолияти ҳақида гапирар эканмиз, буюк олимнинг илмий меросини асрлар ғуборидан тоза-лаб, маданиятимиз тарихининг улкан ва ёркин бир саҳифасини кўзимиз олдига келтирган зотларни ҳам эсламай иложимиз йўқ. Биз юқорида уларни қисман эслаб ўтдик. Улар орасида Улуғбек илмий ва тарихий муҳитига ҳаммадан кўра кенг ёндошиб чуқур кириб борган, Улуғбек бошлиқ астрономлар мактаби меросини кенг кўламда ёритиб берган забардаст олимлар борки, булар Тошмухаммад Қори-Ниёзий ва Бўрибой Аҳмедовлардир. Агар Қори-Ниёзий бизга Улуғбекнинг ўзини кашф қилиб берган бўлса, Бўрибой Аҳмедовнинг тадқиқотлари ушбу кашфиётга узукка қўйилган кўздек ажойиб чирой бахш этмоқда.

Улуғбек бошлаб берган файзли ишларни совет олимлари ва астрономлари самарали давом эттирмоқдалар. 1928 йилда Ўзбекистонда астрономик кенглик станцияси — обсерватория ташкил қилиниб, унга Улуғбек номи

берилди. Қазиб топилган Улуғбек расадхонаси қошида 1964 йили Улуғбек музейи очилди. 1966 йили Тошкентда Ўзбекистон ССР Фанлар академияси қошида Астрономия институти ташкил этилди. Ўша йили Самарқандда меъморчилик-қурилиш институти очилиб, унга ҳам Мирзо Улуғбек номи берилди. Еш институт тез орада Ўрта Осиёда ўз соҳаси бўйича регионал аҳамиятга эга бўлган «меъморчилик дорулфунуни» даражасига кўтарилди олди. Унда ҳозир 5 мингга яқин талаба таҳсил кўрмоқда.

Самарқанд шаҳрида Мирзо Улуғбек туғилган куннинг 600 йиллик юбилейига буюк маърифатпарвар олимнинг номи берилажак маданий мажмуасини бунёд этишга қарор қилинди. Бўлажак меъморий обидани Самарқанднинг тарихий ёдгорликлари қад кўтарган қисмида, хусусан Регистон майдонига яқин, ҳозирги Улуғбек мадрасасининг ғарбий томонида, янги шаҳар билан кўҳна шаҳар чегарасида бунёд этиш режалаштирилган.

Табиийки, Улуғбек марказининг меъморий тарзи ва тархи кўҳна шаҳарнинг беназир қиёфаси, меъморий муҳити билан уйғунлашиб кетиши билан бирга замонавий меъморчиликнинг энг янги ютуқлари самарасини ҳам ўзида мужассамлантириши лозим. Бу мураккаб меъморий вазифани энг илғор ғоялар асосида амалга ошириш мақсадида Улуғбек маданий марказининг лойиҳасини ишлаб чиқиш учун иттифоқимизда биринчи бўлиб Халқаро меъморлар конкурсини ўтказишга қарор қилинди.

Бу улкан ва мўътабар юмушни Иттифок ва жумҳуриятимиз меъморлар уюшмаси, унинг Самарқанд бўлими, Самарқанд шаҳар ижроия комитети ва халқаро «Оғохон маданият жамғармаси» вакиллари бошқармоқдалар. Улуғбек маркази энг яхши лойиҳаларининг ижодкорларини рағбатлантириш учун ушбу жамғарма номи берилган шахзода Оғохон жамғарма ҳисобидан 100 минг доллар миқдорда мукофот белгилашга розилик берди. Бу билан Оғохон Улуғбекнинг маърифатпарварлик фаолиятига, буюк олим диёри Самарқанд меъморчилик ва шаҳарсозлик равнақиға ўз эътиқоди ва эътиборини кўрсатди. Жамғарманинг асосий мақсади ҳам янги ижодий фикрга йўл очиш, шаҳарсозликдаги миллий анъаналарға ҳамда замонавий ютуқларни ўзида уйғунлаштирадиган меъморчилик ечимларига янги омил бағишлашдан иборатдир. У ҳар уч йилда бир марта жаҳоннинг етакчи меъморлари ижодий беллашувининг якунларини чиқариб, энг машҳур

бинолар, меъморий иншоотлар, шаҳарсозлик ечимлари учун мукофотлар бериб туради.

Хўш, бўлажак Улуғбек маданий марказининг лойиҳаси қандай бўлмоғи керак? Бу саволга қай тарзда жавоб бериш ҳар бир конкурс қатнашчисининг шахсий вазифасига киради. Лекин конкурс шартлари бўйича Улуғбек маданий маркази ўзига хос мукамал меъморий мажмуани ташкил қилиб, унинг таркибида Улуғбекнинг мемориал ёдгорлиги ва музейи, кутубхона, халқ амалий санъати мактаби, меҳмонхона, жамоа маркази, томоша, театр ва кўргазма заллари, спорт майдончалари, Шарқ хунармандчилиги устахоналари ва диний марказ киритилиши кўзда тутилган. Бизнинг фикримизча, Улуғбек маданий маркази таркибида юқорида кўрсатилганлардан ташқари шарқ халқларининг маданият музейи, хусусан Улуғбек музейи бўлимида олимнинг меъморчилик ва шаҳарсозлик, маърифат ва маъмурчилик соҳасидаги фаолияти ҳам кенг ёритилиши лозим. Шунингдек, маданий марказ мажмуаси жойлашган ҳудудда шарқона боғ-оройишчилик санъати намуналаридан (фаввора, шаршара, чорчаман, чорчинор) бунёд этиш йўли билан ўзига хос мўъзаж ва мўътадил иқлим яратиш ҳам мақсадга мувофиқдир. Уйлаймизки, Улуғбек хотирасига бағишланиб қад кўтаражак ушбу иншоот Улуғбек юртдошларидан унга ажойиб тўхфа бўлажак.

Зотан, Улуғбек бобомизнинг ўзи таърифлаганидек, подшоликлар емирилиб, ўтмиш дунё ўтиб кетмоқда, аммо олимларнинг иши абадул-абад қолажак. Буюқ аллома Мирзо Улуғбек абадияти ҳам ҳамиша шундай барҳаётдир.

НАВОИЙ ВА МЕЪМОРЧИЛИК

Алишер Навоийни англаш ва ҳис қилиш ўзбек халқининг тарихини, маданиятини, қалби эҳтиёжларини, ўзлигини англаш ва ҳис этиш демакдир.

*Эркин Воҳидов,
Ўзбекистон халқ шоири*

Халқимизнинг ардоқли фарзанди, бобокалонимиз Алишер Навоийни кўпчилигимиз буюк шоир ва мутафаккир олим сифатида таниймиз. Бу улуғ сиймонинг санъат, илму фан, маданият ва, айниқса, меъморчилик соҳасидаги ишлари аксарият халқимизга ҳали етарли даражада маълум эмас. Ушбу бобда Навоийнинг санъат, хусусан меъморчилик ва боғ-истироҳатчилик соҳасидаги мўътабар хизматлари ҳақида фикр юритамиз.

Улуғ бобокалонимизнинг меъморчилик ва санъатга бўлган зўр қизиқиши унинг Самарқанддалигидаёқ сезилган эди. Самарқанддаги қадамжолар: Регистон майдонидаги ансамбль (Улуғбек мадрасаси ва хонақоҳи, Улуғбек карвонсаройи), Темурнинг жомеъ масжиди, Шоҳизинда ансамбли, Бибиҳоним мадрасаси, Фазуллоҳ Абуллайс мадрасаси ва маҳалласи, Фирузабоғ бинолари, Улуғбек расадхонаси, Кўҳак (Чўпонота тепалиги), Конигил ва бошқа қатор зийнатли ва дилкушо манзиллар шоир қалбидан ўчмас жой олди. Алишер Навоий бу шаҳарни «Самарқанди фирдавсмонанд» деб таърифлади. Шоир 1465 йилда бу ерга келганида Улуғбек, Фазуллоҳ Абуллайс, Аҳмад Хожибекларнинг мунаққаш мадрасаларидан, «Жаҳон ичра яна бир осмон» шаклидаги Улуғбек расадхонасидан ибратли сабоқлар олган эди.

Дарвоқе, Алишер Навоий Самарқандда бўлган чоғида астрономия, математика, ҳикматшунослик, муҳандислик илмини ўрганди. У Самарқанд ва Мовароуннаҳрнинг машҳур обидалари, гўзал манзараларига ўз муносабатини билдиради. Чунончи, бир ўринда Зарафшон қирғоғидаги баланд «Тўпа» — тепалик (Чўпон ота тепалиги) ни ошиқнинг бошига, Зарафшон дарёсининг оқимини эса ошиқнинг кўз ёшига ўхшатади:

Ҳамул тўпа олидин андоқ оқар,
Ки ошиқ бошу ашки дер, ким боқар?

Ўша даврларда Темурийлар фахри бўлган Самарқанд меъморчилиги мумтоз, ҳар томонлама мунтазам тузилган, шаҳар меъморий, илмий-адабий, маданий муҳити ўта таъсирчан, ғоят раванқ топган бир давр эди. Айниқса, Самарқанд Темур ва Улуғбек даврида барпо этилган меъморчилик ва боғ-истироҳатчилик санъати намуналари билан жаҳонга машҳур эди.

Академик Воҳид Абдуллаев «Навоий Самарқандда» деган китобида «Алишер Навоий тасаввурида Самарқанд — жаннат, атрофидаги ариқлар эса жаннат ариқлари» эди, деб ёзганди. Навоийнинг Самарқандга бўлган муносабатини таниқли адабиётшунос олим Б. Валихўжаев «Самарқандга мафтун эди у», — деб таърифлайди. Навоий ўзининг асарларида («Фарҳод ва Ширин», «Сабъаи сайёр») ва кейинчалик Ҳиротдаги ижодий фаолиятида ҳам Самарқанд ва Хуросон меъморчилиги санъатининг энг яхши намуналарини бадиийлаштириб, жонли образларда кўрсатишга ҳаракат қилди.

Алишер Навоий Ҳиротда ўзининг мансабдорлик (вазирлик) йилларида ҳам мансаб ва шон-шавкат учун эмас, балки бутун кучини эл-юрт учун хизмат қилишга, ҳунар аҳли ва ҳақимлар ишини халқ фаровонлигига қаратди. Ўша даврнинг машҳур тарихчиси Хондамир «Хулосат-ул ахбор» асарида бу ҳақда қуйидагиларни ёзганди: «Амир Алишернинг фазлу ҳунар табақасининг аксарига ғамхўрлиги зўрдир. Тазкиб ва тасвир илми ҳунарида бенуксон ва чексиз бўлган калам аҳллари, шунингдек, замон наққошлари ва давр муҳандисларининг кўпи ул ҳазратнинг тарбия ва таълим воситаси билан бу ҳунарларни ўргандилар ва атроф оламда монанди йўқ яхшилар тенги бўлдилар». ¹ Ўша кезларда Навоий «фуқаро ва дарвешларнинг фаровонлиги, ғариб ҳамда мусофирларнинг фароғати учун» Хуросон музофотида кўплаб жамоа бинолари ва иншоотлари: хонақоҳ, масжид, мадраса, карвонсарой, ҳаммом, работ, ҳовуз ва кўприклар курдирган. Тарихчи Хондамир Навоий курган баъзи иморатларнинг аниқ тафсилотларини келтиради. Улар орасида 52 работ, 19 ҳовуз, 16 кўприк, 9 ҳаммом ва бошқа бир қанча хайрли иморат ва иншоотлар бор. Работлар чўл ва сувсиз биёбонлардан

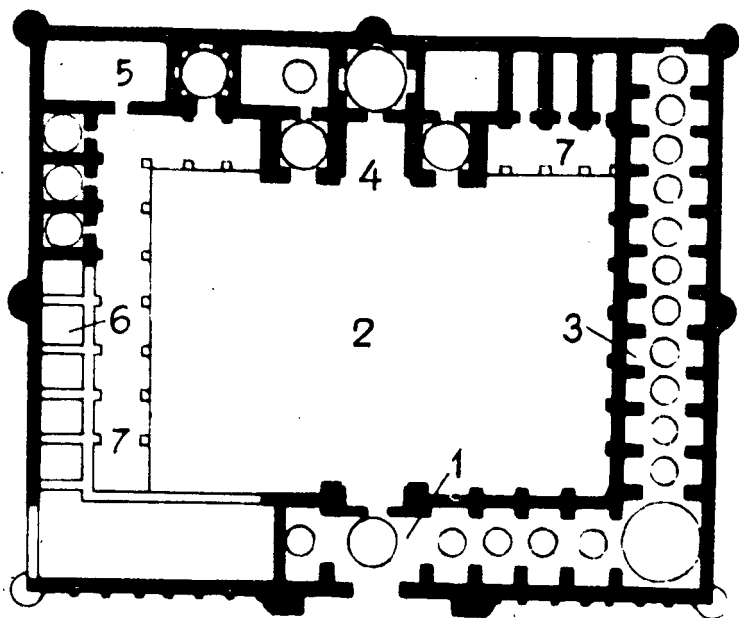
¹ Хондамир. Хулосат-ул ахбор. ЎзССР ФА Абу Райхон Беруний номидаги ШИ кўлёмалар фонди, инв. № 2209, 496-саҳифаси.

ўтувчи узоқ карвон йўлларида савдогар ва йўловчиларнинг хотиржам қўниши ва тўхтаб дам олишлари учун қурилган бинолар, мусофирхона, бекат ва карвонсаройлар вазифасини бажарган. Улар таркибида меҳмонхона, масжид, дам олиш хоналари (хужралар), кудуклар ва ҳатто юк ҳайвонларини боғлаш учун ҳовлилар ҳам бўлган.

Хондамир ўзининг «Макоримул-ахлоқ» асарида ушбу работларни номма-ном санаб ўтади. Мана улар: «Сари хиёбон работи; Тақур работи, Ҳавзак работи, Занги дарсидаги работ, Чилдухтарон работи, Тарноб работи, Панждаҳ работи, Маручок работи, Работи пули Аҳмад Мушток, Бойку работи, Зоҳир работи, Ҳожа Дукка работи, Чаҳоршанба работи, Қотлаш Мурғоб работи, Боб Нурий работи, Дадайти Қирқуш работи, Кандаги работи, Ок работи, Енбулок работи, Дашти Шорхат работи, Урискан работи, Фармоншайх работи, Абдулвалид работи, Париён работи, Пули Ғуриён работи, Поён работи, Саҳройи боғанда работи, Работи Жом, Бакрабод работи, Саъдобод работи, Хотира работи, Сангибаст работи, Машҳади муқаддаса работи, Дизобод работи, Қилдор работи, Исфаройин работи, Работи Чинорон, Работи Ишқ, Работи Даҳанайи тахти Сулаймон, Аломат кўчаси бошига қурилган работ, Пули нигор работи, Работи боҳра. Навоий ўзи солдирган айрим работларни мустаҳкам ва чиройли бўлиши учун тошдан қурдирган. Хуросон ва Астробод йўлидаги «Работи Ишқ», Тус ва Ҳирот йўлидаги «Работи Сангибаст», Нишопур ёнидаги «Работи Деробод» каби зийнатли иморатлар шулар жумласидандир. Инглиз олими Жон Спансер Трименгэмнинг «Исломда суфий тариқатлари» китобида Навоий ҳаммаси бўлиб 90 та работ қурдирган, деб кўрсатилади.

Маълумки, Алишер Навоий Астрободда қарийб икки йил ҳоким бўлиб, ободончилик, маъмурчилик, бинокорлик ишларига катта эътибор берган.

Хива хони Оллоқулихоннинг (1825—1842 йилларда ҳукм сурган) Хуросонга қилган ҳарбий юришларидан бири ҳақида «Сафарнома» асарини ёзган Муҳаммад Назар ибн Мулло Саидниёз ал-Хевакий Алишер Навоий билан боғлиқ қизиқ бир фактни баён қилади: Оллоқулихон кўшинлари Хуросон йўлида Мир саройига қўнади. «Мир саройи отлиғ мавзеки, Султон Ҳусайн Мирзонинг салтанати айёми ва Мир Алишернинг Астробод мамоликига (мамлакатига) ҳокимлиғи ҳангомида бир саройи дилку-

Алишер Навоий қурдирган Работи Маручок (ёки Қўшработ):
 Тарх: 1 — кириш жойи; 2 — ховли; 3 — юк хайвонлари учун жой; 4 — масжид; 5 — мехмонхона; 6 — хужралар; 7 — айвон

шой ва касри фараҳ афзой бино қилдурғон эркан Ҳамул ерга нузули ижлол буюрдилар».

Муаллиф таъкидлаганидек, «дилкушо ва фараҳ афзо», яъни кўнгилни шодлантирадиган ва қувончни оширадиган бу сарой Астрободда XIX асрнинг биринчи ярмида ҳам мукамал сақланганлиги ҳамда унинг Алишер Навоий номи билан боғлиқ ҳолда «Мир саройи» деб аталиши эътиборга лойиқдир. Шунингдек, Навоий Астрободда жомеъ масжидини ҳам бунёд этади ва бошқа кўлгина ободончилик ишлари билан ҳам шуғулланади. Навоий ҳозирги Туркменистон территориясида бўлган Марв (Мари) шаҳрида ҳам «Хусравия» (1476—1477) номли улкан мадраса қурдиради.

Навоий Хуросон музофотида бир қанча булоқлар очдириб, каналлар қаздиради, ариқлар олдириб, қакраб ётган ерларга сув чиқаради, ҳовузлар, кудуқлар қаздиради. Ҳовузлар маҳалла ва гузарлар, масжид ва ҳаммомлар ёнида, зиёратгоҳ ва мозорлар қошида, қарвон йўллари усти-

да бунёд этилади. Навоий қурдирган ҳовузлар тафсилоти куйидагича: «Меросий дарахти ёнидаги ҳовуз, Ихтиёриддин қалъаси қаршисидаги ҳовуз, Шолбофлар (Шол рӯмол тўқувчилар) маҳалласидаги ҳовуз, Ҳавзи Шўр Пушта, Чеҳилгаз маҳалласидаги ҳовуз, Хож Қалла ҳовузи, Пир Қавом маҳалласидаги ҳовуз, Қаландарлар маҳалласидаги ҳовуз, «Шифоия» ёнидаги ҳовуз, Ҳовузи Париён, Фуранж масжидининг ҳовузи, Чорка ҳовузи, Боғанда саҳросидаги ҳовуз, Ҳавзи шоҳони Гармоб, Зирабод ҳовузи, Зиёратгоҳ ҳовузи, Андхуд ҳовузи, Хоразм йўлидаги ҳовуз».

Хондамирнинг хабар беришича, Навоий қурган айрим ҳовуз ва кўприклар мармардан ишланган. Навоий даври меъморчилигида қурилган ҳовузлар тарҳи тўрт ва саккиз бурчакли бўлиб, кирғоқлари тош тахталар билан обод этилган. Ҳовузлар бўйларига мажнунтол ва гужум (сада)лар экилган. Улар соясида халқ поғонали тош тахталар устида ўтириб дам олган.

Навоий халқпарвар ва ибратли кишиларнинг қабрлари устига ёдгорликлар, сағаналар, хонақоҳлар ҳам қурдирган.

Алишер Навоий жангу жадал ва зилзилалар асоратида зарар кўрган, халқ орасида машҳур бўлган кўҳна биноларни қайта тиклаб, таъмир этишдек ғоят мураккаб ишларга ҳам қўл уради. Ҳиротдаги XIII аср меъморчилиги ёдгорлиги — машҳур Масжиди Жомеънинг таъмири ҳақида Хондамир ўзининг «Хулосат ул-ахбор» асарида куйидаги хабарни ёзиб қолдирган: «... Султон Бойқаро ҳазратларининг дўсти амир Алишернинг равшан хотирига нур сочиб, ўзининг тамом олий неъмат химматини бу шарафли масжид биносини янгилаш ва ул олий ибодатхонанинг асосларини мустаҳкамлашни тезлаштиришга қаратди... 903-йилнинг рамазон ойида (1498 йил апрель, май) биринчи навбатда мақсуранинг кулаб тушган гумбаз ва пештоқини тиклашга амр қилди. Ундан сўнг тажрибали меъморлар ва диққаткор муҳандисларнинг маслаҳати билан мустаҳкам бўлмаган ул бинони тузатишга ишорат қилди, унинг томонига мақсура суфа ва олий даражали айвон қурдирди. Шу жиҳатдан улкан ток мустаҳкамланди ва у таърифлаб бўлмайдиган даражада маҳкам бўлди. Ва ул хайр-саҳоватли бинокор ўша иморат хусусида кўп ғамхўрлиги туфайли, ҳар куни ўша зарофатли жойга ташриф буюрар эди. Кўп кунлар, этагини белига кистириб, ёлланган ишчилар сингари усталарга ғишт уза-

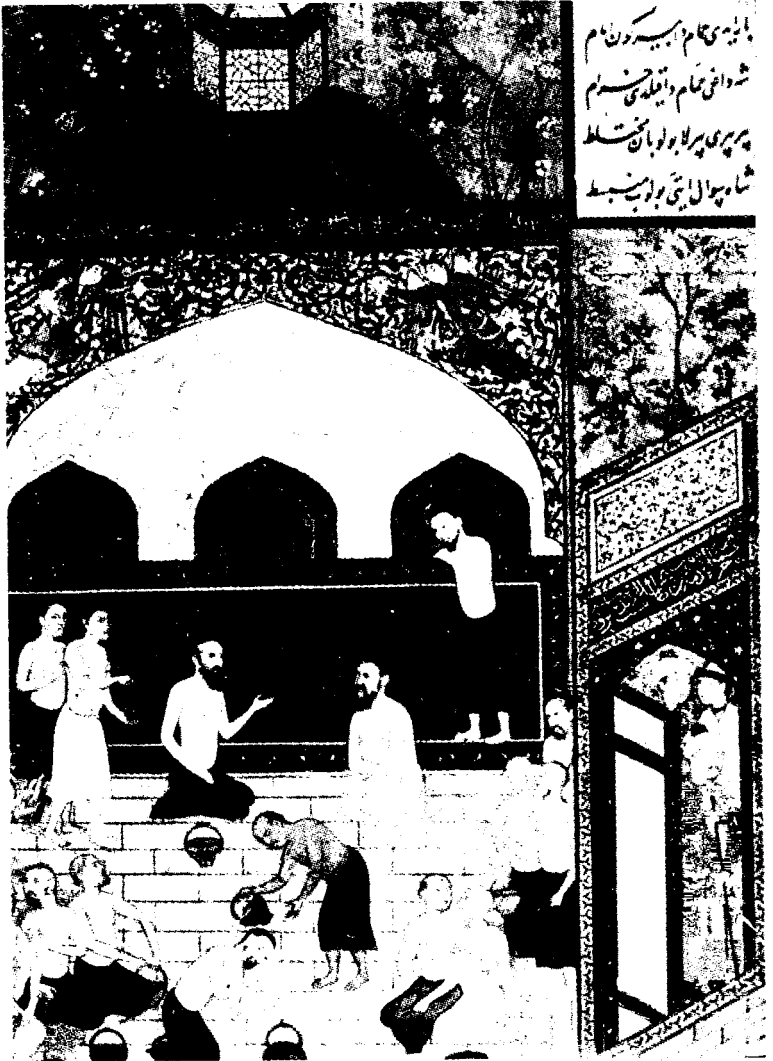
тарди ва бошқа ишлар қиларди. Тез-тез ўша ердаги меъморга, усталар ва косибларга қимматбаҳо саруполар кийдирарди ва кўп навозиш ва бошқа инъомлар билан хушдилу хурсанд қиларди. Шундай қилиб... уч-тўрт йиллик иш олти ой муддат ичида тамомланди». Шундан сўнг Мир Алишер бинога зеб бериш мақсадида таниқли муҳандислар, кошинтарошлар, хунарманд наққошлар ва сангтарош усталарни йиғиб, улардан бу ишни сўрайди. Тартиб билан бошланган бу олижаноб иш ҳам бир йил ичида «ғоят покиза ва безалиш» билан тугалланади. Баъзи бир маълумотларга кўра, мазкур масжиднинг чараклаб турган салобатли, жилвадор пештоқ ва деворларига машҳур Мирак Наққош ва у бошчилигидаги бир қанча хунармандлар нақшлар ишлаган.¹ Навоий биноларнинг атрофларига, улар ташкил этган меъморий муҳитнинг мазмуни ва манзарасига ҳам катта эътибор берган. Хондамир Навоий таъмиридан сўнг Жомеъ масжидининг «...арофлари ва суфалари ажиб кашфиётларнинг кўплиги билан қолган бинолардан мумтоз ва мустасно бўлди»,— деб ёзади. Масжидни битирган ва безаган усталар сони қарийб юзта бўлган. Навоий таъмир этиб, зеб берган ушбу Жомеъ масжиди ҳовлисининг узунлиги 114 метр, эни 84 метр бўлиб, 6 та дарвозаси бўлган. Жомеъ масжиди ҳозир ҳам Ҳиротнинг энг гўзал обидаларидан бири ҳисобланади.

Жомеъ масжиди таъмиридан ташқари Хондамир «Мақорим ул-ахлоқ» асарида Навоийнинг Ҳирот ва бошқа шаҳар ва қишлоқлардаги 12 та масжидни қайта тузаттирганлиги ҳақида ҳам сўз юритади.

В. В. Бартольднинг ёзишича, Навоий булардан ташқари бузилган «Қобус» минорасини тузаттирган, шунингдек Аслон-жозиба работини ҳам қайта тиклатган. Ҳиротдаги боёна уйларни безашда Навоий меъморларга рангли деразалардан фойдаланишни таклиф қилади.

Мирзо Муҳаммад Ҳайдарнинг «Тарихи Рашидий» рисоласида кўрсатилишича, «Алишербекнинг ҳар йилги даромади ўн саккиз минг «шоҳруҳий» динорни ташкил қилиб, у бу маблағнинг барчасини хайрли ишлар эвазига сарф қилган». Профессор Ботирхон Валихўжаев «Шоирнинг Ҳиндистонлик мухлислари» («Ленин йўли» газетаси, 1985 йил 9 февраль) мақоласида ҳиндистонлик Алиқу-

¹ Усмонов О. Камолiddин Бехзод ва унинг наққошлик мактаби. «ФАН» Тошкент, 1977, 36—38-бетлар.

Алишер Навоийнинг «Хайратул аброр» асарига ишланган миниатюра.
Хаммомнинг ички кўриниши

лихон Валои Доғистоний (1725—1756)нинг «Риёз аш-шуаро» тазкирасидан қуйидаги парчани келтиради: «У (Алишер Навоий) кўп вақтини мадраса, масжид ҳамда турли иморатларни ободонлаштиришга сарф этади». Ўша асарда Навоий тарбиясида 12 мингга яқин мадраса талабалари, шоирлар, олимлар, музаҳҳиблар (зарҳал қилувчи усталар), рассомлар, заргар, дурадгор ва бинокор усталар камолот даражасига етганликлари таъкидланади.

Навоийнинг ўта инсонхомийлиги ва халқпарварлиги жиддий ижтимоий-сиёсий аҳамиятга молик бўлиб, у шарқ халқларининг адабиётида ўзига хос акс-садо топган. Мисол тариқасида қуйидаги ҳикоятга мурожаат этайлик: Мир Алишер Навоий ёши бир жойга етиб қолганда ҳаж сафари хаёлига тушиб, подшоҳдан бир неча бор рухсат сўрайди. Лекин ҳар гал у рад жавобини олади. Бир гал унга шоҳ (султон Ҳусайн Бойқаро) очикчасига: «Сизсиз улусни бошқариш қийин. Аъёнларга ишониб бўлмайди, пайимни қирқиш мақсадида бўлади. Дўст деб билсангиз, мени ёлғиз ташлаб, ҳеч қаёққа кетмангиз», деб айтади. Орадан бир йил ўтгач, ниҳоят у ҳаж сафарига шохдан ижозат олиб ҳовлисига келса, санъат ва илм аҳли ҳамда оддий халқ намояндалари уни кутиб туришган экан. Улар Алишер Навоийни ҳаж сафаридан қайтаришга келган эканлар. Шоирнинг бир меъмор дўсти шундай дейди:

— Ҳазрат, сафар ихтиёрини тарк этинг. Сизсиз ҳолимиз забун бўлади. Ариқлар қазилуви, бинолар қурилуви тўхтаб қолади, эл боши ғалаён, тўс-тўполондан чиқмайди...

Бир кекса темирчи эса:

— Улус масжид деса масжид солдирдингиз, мадраса деса мадраса қурдирдингиз. Сиз бино қилдирган бу ҳаммомлар, кўприклар, ариқлар, ҳовузлар, боғ-роғлар, кутубхоналар савобнинг ўрнини босолмайдими?— дейди. Бошқа бири:

— Сиз етимларга ота, уйсизларга уй, сувсизларга сув бўлдингиз. Сизнинг раҳм-шафқат, мурувватингиздан одамларгина эмас, жониворлар, ҳатто ҳашаротлар ҳам баҳраманддирлар, шунинг ўзи савоб!— деб гапни чўрт кесади.

Ҳикоятда Навоий халқнинг ўзига бўлган ишонч-эътиқодини эътиборга олиб, халқ манфаати, эл-улус оёйишталигини кўзлаб ҳаж сафари ва ундан олинадиган савоблардан воз кечиши ифодаланган. Навоий ҳаж савобидан кўра халқ савобини устун қўяди.

«Тандир курулмаган, уй курулармиди?» деб номланган бошқа бир мўъжаз ҳикояда ҳам Навоийнинг муруввати, тадбиркор ва зукколиги тасвирланган: «Навоийнинг қўшниси Маматнинг ялқоврок ўғли Худойберди отаси ўлгач, ҳовлини сотиш пайига тушади. У отасининг васиятига кўра, бу мушкул масала бўйича Навоийдан маслаҳат сўрайди. Навоий ҳовлини кузатиб бўлгач, «Тандирларинг бироз эскирок кўринади. Бузиб янгисини қур, уйнинг нархи икки баробар ортади»,— деб маслаҳат беради. Ялқовтабиат Худойберди бу ишнинг ҳам уддасидан чиқолмагач, Навоий: «Кўрдингми, биргина тандирни эплаб қураолмайсан, аммо уйни сотмоқчи бўласан. Бели оғриманнинг нон ейишни кўр, деб бекорга айтишмаган. Уйни сотиб қўйиб янгисини тиклай олмай, кўчаларда қолиб кетишни ўйламадингми? Бор, ишла, уй ҳам ёнда қолади, тирикчилигинг ҳам ўтади»,— деб дашном беради.

Қаранг, Навоий йигит учун уйни сақлаб қолишда тандир муаммосини тадбиркорлик билан ўртага солади. Чунки бошқа ҳар қанақа важ ҳам йигитни меҳнатсиз ҳаёт кечириш йўлидан қайтаролмас эди. Навоийнинг зукколиги бирла йигит меҳнат қилишга кўникди, уй эса ёнга қолди.

Навоий вазирлик вазифасидан истеъфо бергандан сўнг, унинг дўсти султон Хусайн Бойқаро Алишерга уй-жой ва боғ битмоғи учун шаҳар ташқарисидаги хушҳаво Инжил канали бўйидан анча ер ва сув ажратиб беради. У ерда Навоий ўзига атаб ҳовли-жой, боғча ва катта кутубхона бунёд этибгина қолмай, айна пайтда бир қанча хайрли қурилишларни ҳам бошлаб юборади. Академик Г. А. Пугаченкованинг фикрича, бу қурилишларнинг умумий бош планини Навоийнинг ўзи таклиф этган бўлиб, қурилиш Ҳиротнинг қатор устакор меъмор, муҳандис, бинокор ва наққошлари томонидан амалга оширилган. Навоийнинг шахсан ўзи иш бошида тургани учун меъморлар ва қурувчилар алоҳида шавқ-завқ билан меҳнат қилишган. Қурувчиларнинг меҳнат ҳақларини тўлашни Навоий шундай олижаноблик ва ҳалоллик билан ташкил эттирганки, қурилишда иштирок этаётганлар ишдан бўйин товламай, қурилиш ишлари жадал суръатлар ва моҳирлик билан битказилган. Зотан, Хуросонда Навоийдан кўра бинокорроқ одам йўқ эди. Ушбу қурилишлар туфайли Навоий илмнинг фазилати, атоқли олим ва арбобларнинг мартабаси ва даражасини янада ошириш йўлида қатор мадраса ва хонақоҳлар бино этиб, уларда дониш-

манд ва талабаларнинг тинч ва ташвишсиз фаолияти учун барча шароитлар яратди. Алишер Навоий «Ҳайратул-аброр» асарида юкоридагидек биноларни таърифлаб:

Шаҳри аро бўйла бино беҳисоб
Калъасининг ташида худ неҳисоб,

деса, «Сабъан сайёр» асарида:

Сен дағи топибон фазои васеъ¹
Ўтруда солғисен бинои рафиъ²,— дейди.

Инжил канали бўйида ҳашаматли «Ихлосия» мадрасаси, унинг қаршисида эса ғоят гўзал ва кўркем «Халосия» хонақосини солдирди.

Навоий «Вақфия» асарида бу ҳақида шундай ёзади: «Ихлосия» мадрасаси муқобиласидаким,... хонақоҳе бино қилилди». Кўриниб турибдики, ҳар иккала бино ҳам Инжил суви бўйида тартиб ва зукколик билан ансамбль усулида бунёд этилган. Бу тадбир ила ташкил этилган муҳташам меъморий муҳитда ғоят хушҳаво микроиқлим яратилганки, бу шаҳарсозлик бобида эътиборимизга лойиқдир. Давлатшоҳ Самарқандий Инжил каналининг кўрки «жаннат салсабили ҳамда ариғининг рашкини келтирар эди», деб ёзади.

Навоий Ҳирот Жомеъ масжидини таъмир этиш билан чекланиб қолмасдан, ўзи ҳам шаҳар ташқарисида янги Жомеъ масжидини қурдиртиради. Бу ҳақида Хондамир ёзади: «...у шундай иморатки, унинг соф ва энг яхши мақсуралари ложувард ва тилло суви билан безатилгандир... Бу бахт-саодатли ва фаровон масжиднинг зар билан сирлаб моҳирона ишланган икки минораси... осмон сари бош кўтарган. Тенги йўқ бу масжиднинг шимолий тарафида камоли зебу зийнат билан қорихона-дорилҳаф-фоз ҳам қурилиб, унинг девор ва шифтлари ложувард ва тилло суви билан безатилгандир...»³. Навоий ушбу масжиднинг жанубий томонида «Халосия» хонақоси, ғарбида Инжил яқинига «Шифоия» шифохонаси, унинг қаршисида эса «Сафоия» ҳаммомини, улар қошига ҳовуз ҳам қуради. Бу ёрда шуни таъкидлаш керакки, жамоа шифохоналари қурилиши ўрта асрларда (IX—XI асрлардан бошлаб) нафақат Ҳиротда, балки бутун Хуросон ва Мовароуннаҳрда, хусусан Шарқ мамлакатларининг нуфузли

¹ в а с е ъ — ёйик, кенг.

² р а ф и ъ — баланд, осмонўпар бино.

³ Аҳмедов Б. Хондамир. «Фан», Тошкент, 1965, 43-бет.

Навой таъмир эттирган Хирот Жомеъ масжиди

шаҳарларида анча ривожланган. Улар Яқин ва Ўрта Шарқ шаҳарларидан Самарқандда, Марв, Бухоро, Қўхна Урганч; Ҳирот, Ғазна, Рай, Бағдод, Ҳамадон, Исфохонда ва шулар каби бошқа шаҳарларда ҳам бир неча бор қурилган. Шифохоналар қурилишига ҳокимлар, улуғ зотлар, мансабдорлар айниқса, тиббиёт арбоблари бош-қош бўлганлар. Шарқнинг буюк сиймолари, улуғ табиблар Абу Бакр ар-Розий ва Абу Али ибн Синолар ҳам ўз даврида жамоа шифохоналари қурилишига жадал ёндашганлар. Ар-Розий Бағдодда, Ибн Сино эса Ҳамадонда шифохоналар қурган. Мазлум халққа атаб «Доруш-шифо»лар қуриш, тиббиёт соҳибларини тайёрлаш, табобат хизмати-ни тўғри йўлга қўйиш — булар хайрли хизматлар турига кириб, эл-юрт ва ҳокимлар томонидан қўллаб-қувватланган. «Ислому султонлари ва улуғ ҳокимлар эл соғлиғини яхшилаш учун давлат воситаси сифатида дори-дармонлар ва кимёвий малҳам моддалар йиғдилар, билимдон табибларни жалб этдилар, қулай ва ёруғ шифохоналар қурдилар», — деб ёзади XIII асрнинг истеъдодли арбобларидан бири Рашидиддин. Бу анъаналар Навоийга ҳам маълум эди. Шифохоналар қошида дорихоналар ҳам ташкил қилиниб, уларда дори тайёрловчи ходимлар (фармацевтлар) ишлаб турган.

Шунингдек, Навоий қурган шифохонанинг ҳам дорихонаси бўлган бўлиши мумкин, негаки Хондамир ул шифохона ҳақида гапира бориб: «...кишилар зарур дору дармон ҳамда дору ичимликларни ҳамма вақт ўша муборак жойдан топиб келадилар»¹, — деб ёзади.

Алишер Навоий ўзининг «Насоим ул-муҳаббат» («Муҳаббатнинг ёқимли шабадалари») асарига ўз даврининг машҳур кишиларига таъриф бериб, шундай зотлардан бири Ҳожа Али ибни Ҳасан Қирмонийнинг «дорихонаси бор эрди ва иши тартиб ва низом била эрди ва қалин муридлик ва яхши муомалалик даъвиси бор эрди», деб ёзади. Шундай қилиб, даволаш муассасалари ҳамда тиббиёт тараққиётининг кўп йиллик тарихи Ўрта асрлардаги Шарқ уламоларининг номлари билан боғлиқки, бунда Алишер Навоийнинг тутган ўрни ҳам аҳамиятга моликдир. Навоий Ўрта аср Шарқ табобатининг қуёши Абу Али ибн Синони ўзининг «Ҳайратул аброр»ида ақл рамзи — «Бу — Алийи фикрат» деб, улуғлайди.

Алишер Навоий халқ саломатлиги йўлида, эл-юрт то-

¹ Аҳмедов Б. Хондамир. «Фан», Тошкент, 1965, 43-бет.

залиги ва озодалиги учун ҳам эътиборга лойик ишлар қилган. У табобат намояндаларини қўллаб-қувватлабгина қолмай, балки уларнинг мазлум халққа хайрли хизмат кўрсатишлари учун ҳам қулай шарт-шароит яратиб берган. Юқорида эслатиб ўтганимиздек, Навоий Ҳиротда алоҳида жамоа шифохонаси ташкил этиб, унда табиблар беморларни даволаш билан бирга талабаларга тиб илмидан дарс бериш билан ҳам машғул бўлганлар.

Заҳириддин Бобур Алишер Навоийнинг «Шифоия» биносини фахр билан тилга олади. Хондамир эса ана шу бинони «Дор-уш-шифо» деб атайди. Мазкур бино «Ихлосия» мадрасасининг рўпарасида бўлган. Гумбазли мовий нақшлар билан безалган. Деворлари қизил ғиштдан бўлган. «Бу ниҳоятда покиза, жаннат нишон жойнинг ҳовлисида кавсар мисол ҳавз ҳам қурилган бўлиб», ҳовли саҳнига тоғнинг майин шамоли эсиб турган. Унда табиб ва ҳакимлар беморларни даволашдан ташқари табобат илми билан шуғулланганлар. Шунинг учун бўлса керак, С. Айний, Олим Шарафиддиновлар ўз илмий ишларида уни мадраса ҳам, деб атайдилар. Академик Бартольд эса уни «Больница» деб ёзади. Ҳозирги тушунча билан айтганда, Навоийнинг «Шифоия» биноси ўша даврдаги бошқа шифохоналардан фарқ қилиб, медицина институти тарзида бўлган. Мазкур муассасанинг шуҳрати нафақат Хуросонга, балки унга қўшни бўлган ўлкаларга, шунингдек Хоразм ва Мовароуннаҳрга ҳам тарқалган эди. Хондамирнинг хабар беришича, самарқандлик Ҳожа Носириддин Убайдулло тоби қочганда Навоийга хабар юбориб, ундан бирорта табиб юборишни сўраган экан. Бунни эшитган Навоий зудлик билан ушбу «Доруш-шифо»нинг мударрисларидан бири Мавлоно Низомиддин Абдулхай табибни Самарқандга Ҳожа Убайдулло (Ҳожа Аҳрор) ҳузурига юборади. Амир Алишернинг инояти билан ўша даврда Мавлоно Низомиддин Абдулхай табиб, Мавлоно Муҳаммад Муъин, Мавлоно Муҳаммад Табиб, Мавлоно Ғиёсиддин Муҳаммад табиб Сабзаворий; Мавлоно Дарвишали табиб ва Мавлоно Абдулхай Туний каби машҳур табиблар етишиб чикқанки, улар тиб илмини ривожлантиришда ушбу «Шифоия»да узоқ вақт фаолият кўрсатганлар. Жумладан, Мавлоно Муҳаммад Табиб кўз касалликларини даволашда ниҳоятда серҳафсала бўлган бўлса, Мавлоно Ғиёсиддин Муҳаммад табиб тиббия ва беморларни даволашга оид китоблар ёзиш билан машғул бўлган. Навоийнинг ўзи оғир хаста бўлиб қолганда Абдулхай

табиб Ҳиротдаги бошқа истеъдодли табибларни йиғиб маслаҳатлашув (консилиум) ўтказишга қарор қилади.

Навоий ўша даврда жамоа ҳаммомларининг ҳам халқ саломатлиги ва тозаллиги йўлида катта аҳамиятга эга эканлигини яхши тушуниб, бир талай ҳаммомлар қурдиртиради. Шулардан баъзиларини Хондамир санаб ўтган: Шифоия шифохонаси ёнидаги ҳаммом, Зиёратгоҳ Ҳаммоми, Даран Занг ҳаммоми, Турувчи ҳаммоми, Чилдухтарон ҳаммоми, Тарноб ҳаммоми, Панждеҳ ҳаммоми, Файзобод ҳаммоми, Саъдобод ҳаммоми ва бошқалар. Қаранг, шифохона ва ҳаммом, қандай ажойиб меъморий ва шифобахш-гигиеник уйғунлик! Бу шифохона ва ҳаммомнинг ёнма-ён қурилиши ҳаммомда чўмилиш, терлаш ва уқаланиш (массаж) каби муолажаларни ҳам амалга ошириш имконини берган.

Навоий даврига қадар ҳам Ҳиротда бир нечта жамоа шифохоналари бўлиб, улардан айримлари қаровсиз ҳолга тушиб қолади. Шулардан бири Темурийлар сулоласидаги Ҳуросон ҳукмдори Султон Абу Саиднинг (1459-1469) катта хотини Милкатоға томонидан шаҳар ичкарасига қурилган Доруш-шифо бўлган. Мазкур шифохона Навоийнинг эътибори ва олийҳиммат истаги билан қайта тикланади ва обод ҳолга келтирилади. Ҳиротнинг етук табибларидан ҳисобланган Мавлоно Дарвишали табиб Мир Алишернинг илтифотига кўра ушбу Доруш-шифонинг мударриси этиб тайинланади ва барча муолажалари унга топширилади. Шундай қилиб бузилишга юз гутган Милкатоға шифохонаси ҳам жамоа фойдаланишига қайтарилди. Шарқшунос олим М. Е. Массон Ҳирот шифохоналарининг яна бири ҳукмдорлар хонадонига, яъни Шохрух Мирзонинг набираси Улуғбекнинг жияни Мирзо Алоуддавлага тегишли бўлган, деган фикрни билдиради. Кўриниб турибдики, Ҳиротда Навоий даврида ва унга қадар ҳам мазлум халқ саломатлиги йўлида ҳурматга лойиқ бўлган хайрли ишлар бажарилган.

Шуни таъкидлаш керакки, Навоий Ҳиротда қурдирган биноларда ҳозирги меъморчилигимизда биз янгилик деб ишлатадиган комплексликка эришишга ҳаракат қилган ва бунга эришган ҳам. Қуришга ажратилган Инжил канали бўйидаги майдонга Навоий ўз даврининг етук меъморлари билан маслаҳатлашиб, қурилажак иморатлар ва ашқил этилажак хайрли хизматлар турини мумкин қадар инжуманлаштиришга интилади. Бу ердаги иморатлар комплексида уй-жойлардан ташқари мадраса, хонақоҳ,

шифоҳона, ҳаммом, ҳовузлар, савдо расталари, дам олиш хиёбонлари, боғ-роғлар мужассам.

Навоий солдирган иморатлар ўзининг кўркемлиги, хушҳаволиги, зебу зийнати, маҳорати билан бошқа бинолардан ажралиб турган. Алишер Навоий қурган бинолар услуги ва архитектураси шоир замондошлари қўлэмаларида, Навоийнинг ўз асарларига битилган миниатюраларда тўлиқ бўлмаса-да, лекин жозибатор тасвирланган. Г. А. Пугаченкованинг фикрича, бу миниатюралар Навоий яшаган давр меъморчилигидан акс садодир. Шoirнинг «Ҳамса»сига ишланган миниатюраларда боғлар, боғ кўшклари, ҳаммом, ҳовузлар, фавворалар тасвирини учратамиз. Миниатюралардан бирдан Навоий даврининг ҳаммомлари ғоят ҳашамдор қилиб безатилганлигини, уларда қадимий Шарқнинг фаришта кушлари — Анқонинг тасвири ифодаланганлигининг шоҳиди бўламиз. Ювиниш залининг поли мармар тахталар, изораси эса одам бўйи баландлигида хошияли ложувард нақшлар билан безатилган. Деворнинг юқори қисмига содда орнаментал нақшлар, пештоқига эса ўсимликсимон шакллар билан ҳашам берилган. Қизик, ҳозирда ҳам ҳаммомлар поклик ва гўзаллик, халқимизнинг шифо маскани ҳисобланса-да, уларнинг нечоғли ҳашамсизлигини кўриб таажжубга тушасан киши!

Бизгача етиб келган Ўрта аср меъморчилигининг баъзи намуналарини кўриб, Навоий даври архитектурасининг бағоят мафтункор ва маънодор эканлигига тан бермай иложимиз йўқ. Шу ўринда, мавриди келиб қолганлиги учун машҳур рус ёзувчиси Н. В. Гоголнинг қуйидаги сўзларини эслаш ўринлидир: «Кўшиқлар унутилиб кетганда ҳам, меъморчилик қононалари «тил»дан қолмайди».

Алишер Навоий боғ-истироҳатчилик санъатига ва ободончилик ишларига ҳам ғоят қизиққан, жадал ихлос қўйган киши эди. Дастлаб у Ҳирот шаҳрида боғ ташкил қилади. Навоий ўзининг Инжил бўйидаги боғчаси ҳақида: «...ул ерда ўттиз жериб ерни девор тортиб, сарой иморат қилиб, боғчасига ҳар турлук ашжор била сафо ва назрат ва ҳар чаманиға ҳар навъ раёҳин била зебу зийнат бердим», — деб ёзади. Унинг боғи турли хил иморатлардан таркиб топган «Хиёбон» ансамблига кирган. Навоий Инжил бўйида ўзи бунёд этган хайрли бинолар ансамблини қулай йўлақлар, савдо расталари, серсоя хиёбонлар, гулзор, боғ, ариқ ва нақшинкор ҳовузлар билан ободонлаштириб кўркем даҳага айлантиради. Буларни ўз кўзи

билан кўрган Хондамир: «Бу шарофатли жой нафис безаклар ва ғаройиб ихтиролар билан ораста қилинган-дир»,— деб ёзади. Хуросонда бир нечта машҳур булоқлар бўлиб, улардан бири Тус вилоятининг юқори қисмида жойлашган «Чашмагул» булоғи бўлган. Навоий бу чашмани қайта тиклаб, ундан Машҳадгача ўн фарсанг (60—70 километр) йўлдан ариқ қаздириб сув келтиришга ҳам бошчилик қилган.

Навоий даврида Ҳирот атрофларида бир нечта сарой-истироҳат боғ ансамбллари бўлиб, улар ичида энг йириги «Боғи Жаҳоноро» ҳисобланган. Бу боғ сал кам бир квадрат километр жойни эгаллаб, унда олдида гулзор, мевали ва манзарали ям-яшил дарахтлар билан безатилган баланд саройдан ташқари чорбоғ ва чорчаман ҳамда хиёбон услубларида ташкил этилган тўртта боғ, улар ўртасидаги кенг ҳовузнинг тўрт томонига қурилган тўртта ҳашаматли шийпон ва камондан нишонга ёй отиб машқ ва мусобақа қилмокка мўлжалланган маҳсус бино — садафхона бўлган. Хондамирнинг хабар беришича, Навоийнинг ўзи ҳам бир нечта дилкушо сайр боғлар бунёд этган. Шунинг учун бўлса керак, Навоий «Лисонут тайр» достонидаги бир ҳикоятда пайванд қилишни билмаган бир боғбонни танқид қилади. Навоий бир дўстига ёзган мактубида:

Гулунг ранги асфәр нишон бўлмасун,
Баҳорингга харгиз хазон бўлмасун,

— деб ёзади. Унинг «Боғи Мурғоний», «Боғи Сарипули Сангқашон» (Тош ташувчилар кўприги ёнидаги боғ), «Боғчаи Шавқия» (Дилкушо боғи) ва «Боғчаи Гозургоҳ» манзиллари шулар жумласидандир. «Сангқашон» боғи ҳақида Хондамир ўзининг «Хулосат ул-ахбор»ида «...бу жаннатфазилат манзил, ундайин гаштгоҳ бутун Хуросонда ҳам топилмағай»,— деб ёзади. Навоийнинг Шавқия боғи ниҳоятда тоза жой бўлиб, ўртасидан сув оқиб ўтган. «Боғи Мурғоний» эса дилкушо мавзу, ғоят маъмур ва обод жой ҳисобланган. Ушбу боғ ичига Навоий ажойиб бир масжид ҳам қурдиртиради. Навоий ўзининг «Ҳамсатул-мутаҳаййирин» асарида ўз даврининг машҳур боғбонлари ҳақида ҳам эслатиб ўтади: «...Дарвеш Ҳожи Иркбандиким, замоннинг чобукдаст боғбонларидандур — таъйин қилдимки, баҳор ўлғоч, ул боғчага (Фаноийя боғчасига — *муаллифлар*) раёҳин ва ашжор эккай». Ушбу асарда Навоий Ҳиротнинг «Жаҳоноро» боғини ҳам эслаб, Сайид Фиёс боғбон ҳақида «ул боғнинг таъмири ва

боғбонлиги анға мутаайин эрди, аробаларға сарв йиғочларини боғлардан сотуб олиб, кўнгариб юкляб, «Жаҳоноро» боғига элтадур эрди», деб ёзади.

Навоийнинг ўзи ҳам боғдорчиликка жуда кизиққан, деҳқончиликни эса обида тушуниб, деҳқонлар меҳнатини мадҳ этган. Боғбонлар ҳосилни йиғиб олиб, узум, анжир, анорларни кўмганлар, мевали ва манзарали дарахтларни киркиб шакл берганлар. Бу йўсинда Навоий:

Буталмаган дарахт берар мева оз,
Дехкон бўлсанг караб тургин кишин ёз,—

деб ёзган.

Боболаримиз боғларнинг дил очувчан ва эртакнамо бўлиши учун уларни чиройли ҳайвонот билан безашган. Боғда сайр қилиб юрган оху ва жаннатсимон товуслар, ҳовузларда сузиб юрган ўрдак ва ғозлар шулар жумласидандир. Товуслар, Навоий таъбири билан айтганда, боғлар безаги учун яратилган махсус кушлар бўлиб, шоир яратган боғларда турли хил шундай кушлар бўлган.¹ Клавиҳо ҳам Самарқанддаги Давлатобод боғида оху ва тустовуқлар бўлганлигидан далолат беради. Боғлардаги ҳайвонот оламини кўпгина миниатюраларда ҳам учратиш мумкин. Ҳирот боғларининг бирини махсус «Ҳовузи Моҳиён», яъни «Балиқлар ҳовузи» безаган.² Бундай жонзотлар Шарқ боғлари ҳуснига ҳусн кўшган. Навоийнинг «Девони Фоний»сида тилга олинган «Ҳовузи Моҳиён» ҳозир ҳам мавжуд бўлиб, унда юзлаб «олтин» балиқлар бордир.

Бу ерда, табиики, Навоий давридаги Мовароуннаҳр ва Хуросон боғ-истироҳатчилик санъатида қандай меъморий қоида ва тартиботлар қўлланилган, деган савол туғилади. Ўрта Осиё ва Шарқ халқлари боғ-истироҳатчилик санъати билан танишиш шуни кўрсатадики, бу боғлар киёфаси икки хил: 1) симметрия асосида тўғри геометрик шакллардан тузилган тартибли ва 2) табиат хушманзаралари тарзида ташкил этилган манзарали кўринишда шаклланган. Самарқанд ва Ҳирот боғларининг асосий қисми биринчи хил кўринишдаги боғлардан ташкил топиб, уларнинг тузилиши анъанавий «чорбоғ» тартибига бўйсунган.³ Чорбоғлар планда асосан тўғри тўртбурчак

¹ Пугаченкова Г. А. Из художественной сокровищницы Среднего Востока. Ташкент, 1987, 180-бет.

² Уша ерда, 180-бет.

³ Алимов Ў. Ўрта асрларда Мовароуннаҳрда боғчилик хўжалиги тарихи. Тошкент, 1984, 94—95, 99-бетлар.

ёки тўртбурчак шаклидаги, атрофлари деворлар билан ўралган тўрт қисмдан иборат боғлар бўлган. Уларнинг дарвозалари бўлиб, бош ва ён дарвозалардан боғ ўртасидаги иморатга бориладиган хиёбонлар одатда чорбоғ майдонини симметрик ҳолда жойлашган бирталай тўртта тўртбурчак майсазорларга бўлганки, улар чорчаман дейилган. Хиёбонлар бўйлаб сада, чинор, қайрағочлар, чорчаманларга эса турли хил мевали дарахтлар ва фаслга қараб очилувчи нафис гуллар экилган. Ўзбек Совет энциклопедиясида «...чорбоғ тўрт таркибий қисмдан, яъни токзор, мевазор, полиз ва сайлбоғ паркдан иборат...» деб ёзилган. Энди Навоий даврининг муаллифи Ниёзийнинг «Иршодуз зироат фи илмил хиросат» (Экин экиш йўриқлари ва деҳқончилик илми) асарида келтирилган чорбоғнинг тархи, қурилиш ва экиш тартиботи ҳақидаги маълумотларга назар ташлайлик. Асар Хиротда, Г. А. Пугаченкованинг фикрича, аслда Навоийга, яъни Хирот «меъмориға» атаб ёзилган. Бу китоб ўшанда Навоийнинг илтимосига кўра тайёрланган бўлса ажаб эмас. Унда чорбоғ ташкил этиш тартиботи қуйидагича баён қилинган: «Қоида шуки, чаҳорбоғнинг гирдини девор тагидан уч зироё¹ ташлаб, бир зироё келадиган ариқ қазилади. Ариқнинг девор томонидаги қирғоғига бир-бирига яқинлаштириб сафидори Самарқандий (оқ терак) экиладики, у хушнамоDIR. Кажу (қарағай) у қадар латофатли эмас, шунинг учун унинг ҳожати йўқ. Боғ тарафидаги ариқ қирғоғига савсан (гулсавсар) экиш муносибдир. Кейин яна раҳрав² учун уч заръ (заръ-газ, 107 см га тенг) арк (йўл) ташлаб, бир зиролик ариқ қазилади. Унинг йўл томонидаги қирғоғига савсан, сафидордан беш зироё узокликда бўлган пуштаси (майдонча)га зардолу экилади: ҳар икки зардолунинг оралигига гули сурх ва шафтоли (экиш) муносибдир. Мазкур зардолунинг ҳар биридан кейин боғ ичкараси томон беш қарч оралик ташлаб, ё зардолу экиб, олу, узум пайванд қиладилар. Шундан кейин ораликдан иморат олдидаги ҳовузга борадиган тўғри ариқ чиқазилади. Унинг қирғоғига хамиша баҳор, савсани расмий ва ханжарий экиладики, улар хушнамоDIRлар. Мазкур шоҳ ариқнинг ҳар икки қирғоғи бўйлаб раҳрав учун атрофи ўралган йўл ташланади. Кейин себарга (беда) учун жой тайёрланади. Себарғазор томонда

¹ зироё — 70 см га яқин.

² раҳрав — йўлак маъносида.

алоҳида-алоҳида баланд чаҳорчаман (тўрт гулзор) ажратилади. Биринчи чаман — анор, иккинчиси — беҳи, учинчиси — шафтолу ва шадир (шафтолининг бир тури), тўртинчиси амруз (нок) бўлади. Чаҳорчаманлардан кейин боғчалар тузилади. Биринчи (боғча)га кўк бинафша, элчи савсан ва зебо гул ҳисобланган садбар; иккинчисига заъфарон, нарғиз ва бирор оддий зебо гул; бошқасига боғ лоласи, тоғ лоласи, дардари гуш, дардари кокилий, оддий савсан, сахройи ва оқ савсан, оддий шақойик; яна бошқа боғчага ёсуман, сариқ арғун, сариқ бинафша, лолайи ду табақа, шаббўй ва сариқ лола, насрин, боғодий, қазғо, яна бирига гули раъно, буларнинг оралиқларига хашхош (кўкнор гул), кейинги боғчага сариқ ёсуман, гули шашмоҳа, замбак (нилуфар), карнфулгул, лиму савсани, савсани хитмий, уни яна гулхайри деб ҳам атайдилар; яна бир боғчага хатми хитойи, оқ ёсуман, шаб ба дўстон, чаман афрўз, лолайи хитойи, бўстон афруз (гултожихўроз) экиладики, бу гуллар бирин-кетин очиладилар. Боғчаларнинг этагига уларнинг шарқий ва ғарбий томонларига настаран: унинг ёнидан ҳовузнинг шимол томонидан яна икки бўта настаран экадилар. Ҳовуз иморатдан 20 заръ ёки қанча муносиб топсалар, шунча узоқликда бўлиши керак. Иморат атрофига чинор, толтут экадилар. Иморатга яқин жойларга унинг шарқ томонига олуболу, ғарбий томонига — гилос, улар оралиғига қизил арғун экилади. Иморатнинг жануб томонидаги лулапулга (атрофи ариқ бўлган супа) олма экилади. Чунки иссиқ офтоб кунлари (олма дарахти) унинг тафтини қайтаради...»¹

Келтирилган нарчадан кўриниб турибдики, чорбоғ тартиби алоҳида қоида сифатида эълон қилиниб, боғдорчиликда унга амал қилиш халқчил анъаналар қаторига кирган. Бу анъана асрлар давомида боғ усталари ва меъморлар томонидан аниқ ижтимоий ва табиий шароитларни ҳисобга олган ҳолда турли шаклларда ривожлантириб келинган. Бухородаги Ситораи-Моҳи-хоса боғининг (XIX-XX аср) тузилиши бунга мисол бўла олади. У XIV-XV асрлардаги Самарқанд боғларига ўхшаш чорбоғлар шаклида режаланган.² Боғ сахни бир-бирига кўндаланг йўлаклар билан кесишувчи чорчаман майдонларга

¹ Алимов Ҳ. Ўрта асрларда Мовароуннаҳрда боғчилик ҳўжалиги тарихи, 117-118-бетлар.

² Ўша ерда, 119-бет.

бўлинган. Бу боғда Навоий таъриф этган тустовуқлар ҳам йўқ эмас.

Чорбоғлардаги хиёбонлар бош йўл ва сайргоҳ йўлакларнинг икки тарафига қуёш йўналишига қараб соябон дарахтлар ва мавсумий гуллар экиш орқали ташкил қилинган. Хиёбонлар дарахт ва ўсимликларнинг экилиш тартибига қараб очик ёки ёпиқ кўринишларда бўлган. Очик хиёбонларда йўлнинг ҳар икки ёнига экилган дарахтлар улғайиб шохлари бир-бирига қўшилиб кетмаган. Ёпиқ хиёбонларда эса, аксинча, дарахтлар ўсиб йўлак устини юқоридан ёпиб қўйган. Натижада бундай хиёбонлар салқин, серсоя бўлган, йўлак четига қўйилган ўриндикларда ўтириб, ҳордик чиқариб, дам олишган. Дарахтлар ва гуллар хиёбонлар четидан ўтган ариқлардан сув ичган. Бош хиёбонлар, ҳовузлар бўйларидаги супалар, айвонлар атрофлари, чорбоғ деворлари қошига манзарали дарахтлар, сайргоҳ йўлакчалар, чорчаманларга эса мевали дарахтлар экилган.

Шундай қилиб, XIV-XV асрларда Мовароуннаҳр ва Хуросонда Навоий давридаги боғ-истироҳатчилик санъати ўзининг энг юқори раванга эриша олган. Захириддин Бобур Хиротда эканлигида Навоийнинг меъморчилик ва боғ-истироҳатчилик бобидаги эътиборли ишларини кўриб, «мунча бинойи хайрким, ул қилди, кам киши мундоққа муваффақ бўлмиш бўлғай!»,— деб таърифлайди.

Навоий чала ишларни ёқтирмаган. У шундай ишлар айниқса кўзга кўриниб турганда, ниҳоясига етказилмаганлиги сабабли хунук кўриниши билан кишиларда чала таассурот уйғотганда, ушбу ишлар муаллифларига мантиқ билан танбеҳ берган. Навоийнинг, айниқса, маъмурчилик, қурилишлардаги чала ишларга ҳечам тоқати бўлмаган.

«Уй ичра ҳам китоба ҳам изора,
Заруратдир тугаган чоғда қилмоқ.
Йўқ эрса ул уй ўхшар бир кишига,
Ки анда бўлмағай иштонун белбоғ»

— деб, ғоятда ибратли ўхшатиш билан чала битган бинога тавсиф берган. Бу ерда «китоба» бино деворларига нақшланадиган ёзувли безакларни билдирса, «изора» — уй деворининг поли билан тоқчаси (ёки деразасигача) қўйиладиган қоплама тош тахта ёки сополдан ишланган кошинкор безакларни билдиради. Навоийнинг ўзи қурдирган биноларда, Хондамирнинг таърифича, шундай

кошинкорий изора ва китобалар нозик дид билан ишланган, улар биноларга мукамаллик ва гоят мафтункор зеб бахшида этган.

Навоийнинг ўзи қурдирган биноларга шоирона чиройли номлар қўйдириш одати бўлган. Ихлосия, Халосия, Шифоия, Сафоия, Низомия, Хусравия ва Фаноия шулар жумласидандир. Бино номлари маънодор, «исми жисмига монанд», шунингдек заруриятга қараб жумал ҳисобида қурилиш йили тарихини ҳам ифодалаши лозим бўлган. Масалан, Ихлосия мадрасасининг номи Навоийнинг дўсти ва султони соҳибқирон мирзо Ҳусайн Бойқарога бўлган ихлосини, миннатдорчилигини билдирса, Шифоия шифохонасининг номи соғлиқ, шифо, Сафоия ҳаммомининг номи эса озодалик, поклик маъносини англатган. Хусравия мадрасасининг номи эса бинонинг биринчи ғиштини қўйган марҳум шахзода Мирзо Муҳаммад номини ҳамда унинг қурилиш йилини ифодалаган. Кичик бир факт. Навоий Нишопур шахрига машойихлар қабрини зиёрат қилишга борганда қабрларнинг кўпчилиги бузилишга яқинлашганини кўриб, хижолат тортади ва уларни тузатишга буюради. Ўшанда бузилган қабрлар давр услубида қайта тикланиб, Навоий шуъласидан нур олади. Навоийнинг бузилган биноларни кўрганда қайғуриши, уларни тартибга солишдаги ҳаракати Навоий табиати учун табиий бир ҳол ҳисобланган бўлса ажаб эмас. Бу нарсани Навоийнинг Машҳадда бўлганда 1405—1418 йилларда қурилган Гавҳаршод масжидининг айрим бузилган жойларини кўриб, уларни қайта тиклаш ва таъмирлаш учун қилган ҳаракатларида ҳам кўришимиз мумкин. Шунинг учун бўлса керак, кейинчалик Гавҳаршод масжидида Алишер Навоийнинг алоҳида айвони ташкил этилган бўлиб, у масжиднинг ўша тузаттирилган эски ховлисида жойлаштирилган.

Фуқаропарвар Навоий шоҳ Султон Ҳусайнни ҳам халқ манфаати йўлида ибратли юмушлар қилмоққа ундайди. Ривоятларга кўра, ўша вақтларда Марв яқинидаги Мурғоб дарёси жўшиб оқар экан. Унинг бир қирғоғидан иккинчи қирғоғига ўтиш анча мушкул экан. Навоий шу дарёнинг устида. Панди деган жойда кўприк солмоқ керак, деб Султон Ҳусайнга маслаҳат солади. Бу кўприкнинг иқтисодий жиҳатдан ҳам, ҳарбий жиҳатдан ҳам аҳамияти катталигини подшога уқтирибди. Шоҳ кўприк солмоқни лозим топибди. Кўприк ҳамишалик бўлсин учун

уни тошдан курдирибди¹. Кўриб турибмизки, Навоийнинг нигоҳи тушган маскан бўстонга айланган.

Навоий асарларини ўқиганда унинг санъат оламидаги чуқур билимига, меъморчилик ва боғ-оройишчилик соҳасидаги юксак бадиий тасаввурига тан берамиз. Шоир ўзининг санъатга бўлган ихлосу эътиқоди, шавқу завқи туфайли ўз қаҳрамонларини кўпинча моҳир мусаввир, уста бинокор, бежирим наққош, зукко меъмор кўринишида тасвирлайди. Бу хил ҳол Навоийнинг, айниқса, «Хамса» таркибидаги дostonларида сезиларли ўринни эгаллайди. «Фарҳод ва Ширин» дostonининг бош қаҳрамони — Фарҳод бошидан-охир ҳунар ва билимга йўғрилган. У — ҳунардўст, наққошлик, меъморчилик ва тош йўнишда бекиёс йигит:

Қаю сувратки Моний қилди тимсол,
Анга Фарҳод очти чехра филҳол.
Бу ишни доғи оз фурсатда қилди
Анингдекким, керак алқисса билди.

Фарҳоднинг дўсти Шопур ҳам ўз навбатида уста сураткаш ва моҳир наққошдир:

Ҳунар бобида устои замона,
Замона ичра наққоши ягона.

Еки Навоийнинг «Сабъан сайёр»идаги бош қаҳрамонлардан бири Монийни олинг. У ҳам моҳир мусаввир, тенгсиз наққош, гўзалликнинг ҳассос шайдоси. Навоий бу образларни ғойибдан пайдо қилмайди. Навоий ўзининг «Тарихи мулуки ажам» асарида «Баҳром бинни Ҳурмуз отаси Ҳурмуз васияти билан подшоҳ бўлди ва Моний наққошнинг, миллатиким зиндиқа (динсиз, худосиз) эрди, анинг замонида шойиъ (машҳур) бўлди», деб ёзади. Тенгсиз истеъдод эгаси Камолиддин Бехзод Навоий замонасининг «Монийи соний»си, яъни «иккинчи Моний»си ҳисобланар эди. Шунингдек, бошқа манбаларда энг машҳур мўйқалам соҳиби Устод Жаҳонгир, Ҳожи Абдулҳай Самарқандий бўлганлиги айтилади. Ундан кейин яна буюк раъсомлар Мирак Наққош, Камолиддин Бехзод ва Шоҳ Музаффарлар эканлиги қайд қилинади. Камолиддин Бехзод атрофига йиғилган ва Навоий ҳомийлик қилаётган кўплаб наққош ва мусаввир, хаттотлар Ҳиротдаги Бойсунқур Мирзо кутубхонасида ва ушбу кутубхона

¹ Туркман халқ ҳикояларидан. Н. Аҳмедовнинг «Тарихий шахс талқини» (Тошкент, 1989) рисоласидан олинди. 53-бет.

асосида ташкил этилган Бехзод «санъат академияси»да фаолият кўрсатганлар. Уша даврнинг етук мусаввирларидан устод Қосим Али Чехракушо, зукко сураткаш ва ихтирочи Мавлоно Ҳожи Муҳаммадлар Навоий олқишига неча бор сазовор бўлган эди. Манбалар гувоҳлик беришича, Алишер Навоийнинг ўзи ҳам мусаввирлик билан шуғулланган. Масалан, шоир ўзини «занжирбанд шер» ўрнида кўриб, бу ҳодисани ўзи чизган суратда тасвирлайди. Демак, Навоий ўз қахрамонларининг тарихий илдизларига суюнган ҳолда иш кўради. Навоий ўзининг «Ҳайратул аброр» асарида:

Саъй ила бу гунбади бисёр накш,
Ҳар нечаким айлабон изҳор накш,

ёки шу асарнинг бошқа ўрнида хитойча накш ҳақида фикр юритиб:

Накшига тенг тутмай ўзин накши Чин
Олам ўлуб илгида накши нигин,—

дейди. Навоий бу борада Шарқ мусаввирлик ва меъморчилик анъаналари тарихининг зўр билимдони эканлигини нафақат ўзи яратган образлар мисолида, балки ҳаётий фаолиятида ҳам чуқур намоёиш эта олди. Ахир Инжил канали ёнидаги бутун бир бошли гузарнинг режасини тузиб чиқиш учун озмунча билим керакмиди! Ундаги хайрия бинолар, хиёбон ва боғлардан тузилган ансамбль ва мажмуа Навоий даври меъморчилигининг дурдоналари кўринишида бунёд этилдики, бунда Навоий роли бекиёс эди. «Улуғ шоирнинг меъморчилик санъати бобидаги бой билими, унинг ташаббуси билан дунёга келган катта-кичик иншоотлар, йирик меъморчилик ансамбллари — буларнинг ҳаммаси Навоийнинг етук меъмор ҳам бўлганидан дарак беради»,— деб ёзган эди устод Пўлат Зоҳидов. Дарвоқе, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган рассом Латиф Абдуллаевнинг «Навоий — меъмор» номли картинасининг яратилишида ҳам худди шу фикр асосий мавзу бўлган бўлса ажаб эмас.

«Сабъан сайёр»нинг ҳикояларига назар ташласак, санъат ва ҳунар билан боғлиқ талай эпизодларнинг гувоҳи бўламиз. Ушбу дostonда тасвирланган етти қаср зийнати етти иклим мавзусига мутаносиб берилган:

«Ки қилиб ҳар бири бино бир қаср,
Ҳар бири зеб ичинда зийнат аср...
Чун муҳандислар эҳтимом этти,

Ҳар бири ўз қасрини тамом этти.
Қасрлар зийнатига оҳанг эт,
Бу ети қасрни ети ранг эт...
Ҳар бирин ўзга навъ этти ранг,
Бўлди ул ети қаср етти ранг».

Шоир' асарлари меъморчилик санъатига ва бинокор-ликка тегишли кўп миллий терминларни ўрганишда, луғат бойлигимизни оширишда ҳам битмас-туганмас манба бўлиб хизмат қилади:

«Муҳандиским бу қаср обод қилди,
Бу янглиғ тарҳини бунёд қилди...
Бийиқ тоқ устиди устоди банно,
Қуйидин қилса хишт олмоқ таманно...»

Навоий халқини, эл-юртини обод қилишга, мамлакатни боғубўстонга, масканни гулистонга айлантиришга ундайди. Шунинг учун ҳам Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўзининг «Бобурнома»сида тўғри қайд қилган эди: «Аҳли фазл ва аҳли хунарга Алишербекча мураббий ва муқаввий маълум эмаским, ҳаргиз пайдо бўлмиш бўлғай...» Навоий Ҳиротнинг йирик марказ бўлишига раҳнамолик қилади ва бунга эришади ҳам. Бу истиқболли ва гуманистик йўлда у халққа нафақат ўз шеърлари билан мурожат қилди, балки меъморчилик ва бунёдкорликнинг барча соҳаларидан, жумладан, ўша давр меъморчилик ва боғоройишчилик санъати чўққиларидан ҳам тўла фойдалана олди.

Дарвоқе, Хондамир Алишер Навоий ҳақида «Макоримул ахлоқ» асарида катта фахр билан қуйидагиларни ёзганда ҳақли эди: «Бир соатли адолат олтмиш йиллик ибодатдан афзал, деган сўзларга амал қилиб, амирлик тахтини ва ҳукумат мансабини ўзининг муборак қадами билан зийнатлади».

Навоий гуманизмининг моҳияти унинг поэзиясидагина бўлиб қолмай, балки унинг маъмурчилик ва меъморчилик ишларида ҳам намоён бўлди. Ҳа, «Биное тарҳ қилмоқким ҳамеша», деганида улуғ шоир худди шу эзгу мақсадни кўзда тутган эди.

Биз ҳам эзгу ният билан бобомиз Алишер Навоийнинг 550 йиллик мўътабар юбилейига атаб ушбу рисола ни тугатган чоғимизда — 1990 йилнинг бошида Навоийнинг Самарқандда яшаб ижод этган ҳозирги Абуллайс маҳалласида унга атаб уй-музей биносини бунёд этишдек табаррук иш бошланиб кетди. Бу ажойиб иш аслида самарқандликларнинг юбилейга атаб кўтарган ташаббуси

бўлди. Бу ташаббусни Тошкентда тузилган юбилей комиссияси ва Ўзбекистон Коммунистик партиясининг Марказий Комитети ўз вақтида қўллаб-қувватлади ва ҳамкорлик кўрсатди. Музей биносини лойиҳалаш ишлари архитектура ва шаҳарсозлик назарияси Умумиттифок илмий-текшириш институти Ўрта Осиё филиалининг Самарқанд бўлимида бажарилди. Лойиҳа ишларига Ўзбекистонда хизмат кўрсатган меъмор, архитектура номзоди Н. И. Содиқов раҳбарлик қилди.

Самарқандда Навоий музейи биносининг лойиҳасини тайёрлаш билан бирга Абуллайс маҳалласи марказида Навоий яшаган давр меъморчилик муҳитини тиклаш ишлари бошлаб юборилди. Шу муносабат билан маҳалла марказидаги масжид ва минорани қайта тиклаш ва таъмирлаш, мавжуд ҳовузга янгича оройиш бериш, маҳалла кўчалари ва тураржой биноларини ободонлаштириш ва бошқа қатор маъмурчилик ишларини амалга оширишга бел боғланди. Маҳалла марказида сақланиб келаётган Фазлуллоҳ Абуллайс мақбараси, қадимги масжид биноси таркибига кирган таҳоратхона, шу комплекс таркибидаги саккиз қиррали ҳовуз, масжиднинг ўзгартириб юборилган биноси, 1940 йилда Йўлдош Охунбобоев қурдирган мактаб биноси¹ — булар, эндиликда Алишер Навоийнинг қад кўтараётган музейи, қайтадан тикланишга мўлжалланган масжид, минора ва ҳовузлар билан бирга маҳалла марказининг ўзига хос меъморий мажму муҳитини ташкил қилади. Қайта тикланган ва оройиш берилган бу муҳит Навоий ва унинг Самарқанддаги устози Фазлуллоҳ Абуллайс давридан акс-садо бериб туради. Бу ишда маҳалла аҳлининг ҳам роли катта албатта.

Бу эзгу ишлар Алишер Навоийнинг табаррук юбилейига бағишланган бўлиб, Самарқанд халқининг унга бўлган дарёдек меҳру эътиқодидан бир томчидир, холос.

---

¹ Мактабни бу ерга яқин жойдаги янги бинога кўчириш, мактаб биносини эса келажакда маҳалла марказидаги бошқа бинолар билан бирга қўшиб маҳалланинг маданий-этнографик марказига айлантириш кўзда тутилган.

БОБУР ФАОЛИЯТИДА ЯРАТУВЧИЛИК ВА БОҒ-ИСТИРОҲАТЧИЛИК САНЪАТИ

Бори элга яхшилиғ қилғилки, андин
яхши йўқ,

Ки дегайлар даҳр аро қолди фалон-
дин яхшилиғ.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур

Бобурийлар давлатининг асосчиси, юртдошимиз Заҳириддин Муҳаммад Бобур классик шоир, таниқли тарихчи ва ҳассос олим, йирик ташкилотчи бўлибгина қолмай, ўз даврида боғ-истироҳатчилик ва меъморчилик санъатининг янада равнақ топишига ҳам салмоқли ҳисса қўша олган улуг намояндадир. Бобур ёшлигидан бошлаб Андижонда, сарой муҳотида улғайганлиги учун нафис ва мумтоз меъморий муҳитнинг кўркам намуналари билан яқиндан таниш бўлди. Унинг ёшлиги табиат кучоғида овчиликда, боғ-роғлар бағрида ўтди. Андижонда тарбияланиб, савод топди. Уша кезлари ҳақида Бобур шундай ёзади: «...тоғларни ҳамиша яёқ юриб, сайр қилур эдим. Яланг оёқ кўп юргандин оёқларим андоқ бўлиб эдиким, тоғ ва тош тафовут қилмас эди». Андижоннинг шимолидаги «қишлоқларда эканда ҳар икки-уч кунда овга отланур эдим. Улуғ чангалларни ўртаб, буғу-марал овлар эдук. Ушоқ чангалларига чарча солиб, қирғовулга қуш солиб кезлар эдук».

Бобур 12 ёшларида отаси Умаршайх Мирзодан мерос қолган Фарғона вилоятининг ҳокимлик тахтига ўтиради. У ёшлигидан бобокалони Темур доврўғи, пойтахт Самарқанд ва унинг атрофидаги жаннатсимон боғ-роғлар ҳақида кўп эшитган ва уларга ҳавас қилган эди. Бир чеккаси шу туфайли Самарқандни олиш унинг орзу-ниятига айланади. Бобур Ўрта Осиёни ягона қудратли давлатга бирлаштириб, ўзаро қирғин-қабоҳатларга барҳам бермоқчи бўлади.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур дастлаб Самарқандга 5 яшарлигида тоғаси Султон Аҳмад Мирзонинг тўйига келган эди. Бобур ҳокимият тепасига чиққач, 1495-1496 йилларда Самарқандни эгаллаш учун икки марта юриш қилади. У 1497-98 йилларда Самарқандни илк бор қўлга киритишга муваффақ бўлади, холос. Бобур бу вақтда 19 ёшда эди. Аммо у Самарқандда 100 кун ҳукмрон бўлади. Бобур 1500 йилнинг охирида Самарқандни яна

қайта қўлга киритади. Бирок Бобурнинг аскарлари оз эди. Шунинг учун жангда у Шайбонийхон билан сулҳ тузади ва Самарқандни ташлаб чиқиб кетади.

Бобур 1512 йилда учинчи марта Самарқандни эгаллайди. Аммо 1513 йил Бобур Шайбонийхоннинг жияни ва ўғли Убайдулла Султон ва Темур Султонлардан енгilib, Афғонистонга қайтиб кетишга мажбур бўлади.

Бирок Захириддин Бобур Самарқандда кам яшаганлигига карамай ўзининг машҳур «Бобурнома»сида Самарқанд ҳақида ажойиб ва ўчмас хотиралар қолдирганини кўрамиз.

Бобур Самарқанд ва унинг обидалари, қўрғони, иклими, географик ўрни, оби-ҳавоси ҳақида шундай ёзади: «Рубъи маскунда (ер юзида) Самарқандча латиф шаҳар камрокдур. Бешинчи иқлимдиндур. Тули (узунлиги) тўқсон тўққиз даража, рамзи нужумий (астрономик жойлашиши) эллик олти даража ва дақиқадур, арзи (кенглиги) қирк даража ва дақиқадур. Шаҳри Самарқанддур, вилоятини Мовароуннаҳр дерлар».

Бобур Навоий назарига тушган Самарқанд, Чўпон ота тепалиги, Зарафшон дарёси ҳақида муфассал маълумотлар беради.

У дейди: «Кўҳак суйи (Зарафшон) шимолидин оқар, Самарқанддин икки қуруқ бўлғай. Бу сув била Самарқанд орасида бир пушта тушубдур. Кўҳак (Чўпон ота) дерлар. Бу руд (дарё) унинг тубидан оқар учун Кўҳак суйи дерлар. Бу сувдан бир улуғ руд айирибтурлар, балки дарёчадур. Дарғам суйи дерлар, Самарқанднинг жанубидин оқар. Самарқанддин бир шаръий бўлғай. Самарқанднинг боғот ва маҳаллоти ва яна неча тумонати бу сув била маъмурдир...»

Бобур Самарқандни идора этиб турган кезлари (1497-1498 йиллар) шаҳар атрофида Темур ва Мирзо Улуғбеклар бунёд этган хушманзара манзиллар, боғ-саройларда бир неча бор бўлиб, уларни мушоҳада этади ва улар ҳақида тўлқинланиб ёзади: «Темурбекнинг ва Улуғбек мирзонинг иморати ва боғоти Самарқанд маҳаллотида кўптур... (Темурбек) Самарқанднинг шарқида икки боғ солибдур, бириқим йирокрокдур, Боғи Бўлдиур, ёвукроғи Боғи Дилкушодур. Андин Феруза дарвозасигача хиёбон қилиб, икки тарафига терак йиғочлари эктурубтур. Дилкушода ҳам улуғ қўшқ солдурубтур, ул қўшқта Темурбекнинг Хиндустон урушини тасвир қилибтурлар. Яна Пуштаи Кўҳакнинг доманасида Кониғилнинг қора суйи-

нинг устидаким, бу сувни Обираҳмат дерлар, бир боғ солибтур. Нақши Жаҳонга мавсум... Яна Самарқанднинг жанубида Боғи Чанордур, қалъага ёвуқтур. Яна Самарқанднинг куйи ёнида Боғи Шамол ва Боғи Биҳишттур... (Улуғбек Мирзо) Пуштаи Қўҳакнинг доманасида ғарб сари боғе солибтур, Боғи Майдонга мавсум. Бу боғнинг ўртасида бир олий иморат қилибтур. Чилстун дерлар, ду ошёна, сутунлар тамом тошдин... Иморат курсисини тамом тошдин фарш қилибтурлар. Бу имораттин Пуштаи Қўҳак сари доманада яна бир боғча солибтур, анда бир улуг айвон иморат қилибтур. Ушбу боғчада яна бир чордара солибтур, изораси тамом чиний, Чинихона дерлар».

Бобур Самарқанд боғларининг номи ва ўрнини кўрсатибгина қолмай, балки уларга қисқа таъриф бериб ҳам ўтади. Улардаги иморатлар, дарахтлар ва сув таъминоти билан қизиқади. Масалан, Султон Аҳмад Мирзо замонида (XV аср) беклар солдирган боғ ва боғчалар ҳақида гапириб, улар ичида Дарвеш Муҳаммад Тархоннинг чорбоғини мактайди. Чорбоғ Қўлба ўланги устида, тепаликда жойлашган бўлиб, унда супа шаклидаги поғона-поғона майдончаларга яхши қайрағочлар, сарв ва оқ тераклар экилганлигига назар ташлайди. Бобур ҳатто бу боғнинг камчилигини кўрсатиб, унда катта сув ҳавзаси йўқ эди, деб ёзади.

Бобур Самарқанд атрофидаги ажойиб ўланглар ҳақида ҳам алоҳида тўхталиб ўтади. Булар машҳур Кониғил, Бўдана қўриғи, Қўли мағок ва Қўлба ўланглари дур. Кониғил ўланги Самарқанддан шарқда, бироз шимол тарафида жойлашган бўлиб, ичида Обираҳмат суви ўтади. Бобурнинг хабар беришича, Самарқанд султонлари бу ажойиб манзилни кўриқхонага айлантириб, йилда бирикки ой қароргоҳ этганлар. Бу боғ-роғлар ва ўланглар Бобурда катта таассурот қолдирса-да, у Мовароуннахрни узок вақт тинч идора этиб тураолмаганлиги туфайли Самарқандда ўзи бирорта боғ ёки сарой ярата олмаган. Аммо Бобур кейинчалик ўзи ҳокимлик қилган давлатларда боғ-истироҳатчилик соҳасида жадал фаолият кўрсатиб, Самарқанддан олган таассуротларидан унумли фойдаланди.

Бобур Хиротда ҳам ўз қариндошлариникида 20 кунга яқин бўлиб, шаҳарнинг барча эътиборли ва зиёратгоҳ жойларини қайта-қайта сайр қилади. Айниқса, у Хиротнинг мафтункор меъморий муҳитини ва дилкушо боғ-

роғларини зўр қизиқиш билан мушоҳада этиб, уларни кейинчалик «Бобурнома»да хотирлайди. Бобур Ҳиротдаги хайрли иморатлар билан бирга Алишер Навоийнинг боғчасини, машҳур Боғи Зоғон, Боғи Нав, Боғи Зубайда, Боғи Шаҳар, Боғи Сафед каби гўзал манзилларни эслаб ўтибгина қолмай, уларга хос бўлган барча иморат ва унсурларни моҳирона тасвирлайди.

Бобур Самарқанддан чиқиб кетгандан сўнг Қобул ва Ғазни вилоятларини эгаллаб, мустақил давлат тузади ва Қобулда 1504 йилдан 1526 йилгача ўзи, сўнгра унинг ўғли Комрон Мирзо ҳукмронлик қилади. Бу даврда Бобур давлатни бошқаришда қатор тараққийпарвар тадбирларни жорий этиб, ўз давлатининг барча жойларида ободончилик ишларига катта аҳамият беради, кўплаб карвонсаройлар ва ҳаммомлар қурдиради, суғориш ишларига эътибор бериб, сув тўғонларини тузаттиради, экин майдонларини кенгайтиради ва кўплаб боғ-роғлар барпо этади.

Ҳинд олими М. Рандхаванинг хабар беришича, фақат Қобул шаҳрининг ўзида Бобур амри билан ўнта боғ режа билан тузилади. Боғи Шаҳараро¹, Чорбоғ, Боғи Жалухона, Ўрта боғ, Суврат боғ, Боғи Махтоб, Боғи оухона шулар жумласидандир². Булардан ташқари Бобур Қобул вилоятининг обод манзилгоҳларидан бир неча боғларни ўз дидига мослаб «тархлик ва сиёқлик» билан туздирганки, улар қаторига, Бобурнинг ўзи таъриф бериб ўтганидек, Боғи Вафо, Боғи Бинафша, Боғи Сафо, Ҳожа Сеёрон боғи ва Боғи Истолиф каби боғ-роғлар киради. Қуйида Бобурнинг яратувчилиқ, ободончилик фаолияти ва юқорида номи тилга олинган боғларнинг айримлари ҳақида қисқача тўхталиб ўтамыз.

Бобур Қобулга яқин Памғон тоғи этакларида жойлашган Истолиф қишлоғидаги ажойиб бир боғни сотиб олади ва унда янгидан ариқлар олдириб режа билан боғ қилади: «...Бу кентта Боғи Калтон отлиқ Улуғбек Мирзонинг бир мағсуб боғи бор эди. Мен эгаларига баҳо бериб олдим. Боғдин ташқари улуғ чинорлар бор, чинорларининг туби сабзалиқ, сафолиқ манзиледур. Боғнинг ўртасидин бир тегирмон суйи ҳамиша жорийдур. Бу ариқ ёқасида чинорлар ва дарахтлардур, бурун бу ариқ эгрибурги ва бесиёқ эди. Мен буюрдимким, бу ариқни режа ва сиёқ қилдилар. Бисёр яхши ер бўлди».

¹ Шаҳараро боғи ажойиб чинорлар билан безатилган бўлиб, кейинчалик у «Боғи Бобур» деб ном олган бўлса ажаб эмас.

² Рандхава М. Сады через века. М., 1981, 119-бет.

Одинапурда (Хиндистон) Бобур яратган
«Боғи Вафо» манзараси

Бобур бир қанча чашмаларни ҳам обод қилиб, тартибга солади. У обод этган чашмалардан бири Қобулнинг Пағмон тоғ этакларидаги Хожа Сеёрон чашмасидир. Бобур чашмани анча кенгайтиради, атрофларини тошдан тердиртириб супа ясаттиради ва чўмилишга боп қилиб, ховуз бунёд этади; четларини эса ганч ва соруҳ билан текис коплаттиради. Ушбу чашмага яқин бир дарада Бобур дурустгина сув манбаини кўриб қолади ва унда ариқ қаздириб, даштга сув чиқаради. Бобур: «...мен ариқ қаздуруб, даштга Сеёроннинг ғарби-жануб тарафидаги пуштаннинг устига келтуртум, Пуштаннинг устида улуғ гирд суфа солдирдум. Суфанинг гирдида тамом тол дарахтлари экилди. Хили яхши манзил бўлди. Бу суфадин, юқорирок пуштаннинг ёнида узум боғи солдурдум», — деб хабар беради. Шуниси эътиборлики, Бобур қайси вилоят, район, қишлоқ ёки тоғ ҳақида ёзмасин, у жойлардаги боғлар, ўланглар, сув ва чашмалар ҳақида ҳам алоҳида тўхталиб ўтади.

Бобур Ғазнининг кентларидан биридаги мазор устига гумбаз ҳам ўрнатган. У эл-юртда вайронгарчилик, бузғунчилик урушларини олиб борувчи феодал хукмронларнинг ишларини қоралайди. Шундай хукмдорлардан бири Аловуддин Жаҳонсўз Ғурий бўлиб, у Ғазнини босиб олади ва шаҳарни бузиб, унга ўт қўяди, халқини талайди, элини қатл қилдиради. Шаҳарга яқин сув бандини бутунлай вайрон қилади. Бобур эса Ғазни вилоятининг деярли барча ерига илгари сув улашиб турган ушбу бандни қайта тиклаб халқига сув беради ва вилоят хўжалигини обод қилади. У Ғазнидаги бошқа бандларни ҳам кўздан кечириб, ҳолатидан хабардор бўлиб туради. Хиротни босиб олиб, кўп нопоклик ва бузукчилик қилган Шайбонийхонни ҳам қаттиқ қоралайди: «...Рустойи ва ноҳида киши, беш кунлик ўтар дунё учун мундоқ ёмон от қозғонди ...», деб ёзади. Айни пайтда Бобур Хиротдаги кўп улуғ касб эгаларининг хайрли ишларини мактаб, ҳар бирига алоҳида таъриф беради.

Бобурнинг давлат ишларидан ҳориган пайтлари тез-тез боғ сайри ва овга чиқиб туриш одати бўлган. Айниқса, у тоғ этакларидаги боғлар, кўркам ўланг ва хиёбонларга чиқиб дам олишни ва нафис табиат қучоғида ғазаллар битишни жуда хуш ёқтирган. У Қобулда вақтида шундай бир сайрини тасвирлайди: «...Борон ва Чоштуба ва Гулбаҳор доманаси сайрига бордук. Баҳорлар Борон ёзиси ва Чоштуба дашти ва Гулбаҳор доманаси бисёр хўб

бўлур..., турлик-турлик лолалар очилур, бир қатла лола анвоини буюрдумким санадилар, ўтгуз тўрт навъ лола чиқти, нечикким бу ерларни таърифида бир байте айтилиб эди:

Сабзау гуллар била жаннат бўлур Кобул бахор,
Хосса бу мавсумда Борон ёзисию Гулбахор.

Ушбу сайр келганда бу ғазални тугаттим». Бобурнинг умуман табиатга, боғ-ўланга қизиқиши ниҳоятда зўр бўлган. У ҳатто жангга сафланганда ҳам хушманзара боғлар ва манзилгоҳларни жанг майдонидан четда қолдиришга уринарди. Бобур айниқса ўзининг Истолифдаги боғи, Одинапурдаги Боғи Вафо ва Ҳожа Сеёрон чашмаси қошидаги боғларга тез-тез бориб, оиласи ва ўғиллари билан бир неча кунлаб дам олар эди. «Бобурнома»да у Боғи Сафо, Боғи Вафо, Чанор боғи, Боғи Бинафша, Чорбоғ, Шаҳарбоғ, Қобул чорбоғларига ҳам бир неча бор сайр қилганлиги ҳақида ёзади. Сайр пайтида Бобур бу боғларга ўзи ҳам кўплаб мевали ва манзарали дарахтлар эктиради, супалар курдиртириб, сув келтиради, боғларни обод этади. Бир куни у Киндгар (Афғонистондаги бир қишлоқ) чашмасига бориб сайр қилиб юрганда, чашма бошидан сал қуйроқ бир жойда тошдан қалаб ишланган чўмилишга боп бир ховузни кўриб қолади. У ҳақда: «Бу мартаба сувни мушриф қилибтурларким, гусл қилур кишининг бошига сув тўкиладур. Бу чашма суви бисёр мулойим, киш кунлари кишига бу сув аввал жузъий совуқ махсус бўладур, сўнгра турғон сойи кишига сув хуш ёкадур»,— деб ёзади. Кўриб турибмизки, Бобур даврида ҳам эл-улус чашма сувлар қошига махсус қурилмалар-ховузлар қуриб, чўмилишиб дам олишган, эҳтимолки, чашма сувидан шифо топишган. Бобурнинг ушбу маълумоти халқимизнинг ўтмишда шифобахш чашмалар қошига махсус меъморий қурилмалар ясаб, улардан халқ саломатлиги йўлида самарали фойдаланганлигидан далолат беради.

Бобур Кобул шаҳрида Чанор боғининг дарвозаси қошида қурилган ўзининг Суратхонаси (ҳозирги суратлар галереясига ўхшаш иморат) ҳақида ҳам гапириб ўтади. Суратхона унча катта бўлмаган, боғларга хос енгил типдаги иморат бўлиб, унда турли учрашувлар ўтказиб турилган.

Бобур сиёсий марказни Кобулдан Ҳиндистонга кўчиргандан сўнг ўз империясидаги иктисодий ва маданий

хаётни янада жонлантиришга астойдил бел боғлайди. Бобурнинг Кобулдаги каби Ҳиндистонда ҳам кенг халк оммаси олдида ободончилик, қурилиш, меъморчилик ҳамда боғчилик соҳасидаги фаолияти ҳурмат ва эътиборга лойиқдир. Бобур ҳам Навоий каби ўз паноҳига эътиборли уламолар, олим ва фозиллар, шоир ва мусаввирлар, меъмор ва санъаткорларни йиғиб, уларни бошпана, иш ва маош билан таъминлайди.

Ҳиндистоннинг буюк давлат арбоби Жавоҳарлаъл Неру «Ҳиндистоннинг кашф этилиши» асарида Бобур ҳақида шундай ёзган эди: «Бобур дилбар шахс, Уйғониш даврининг типик ҳукмдори, мард ва тadbиркор шахс бўлган. У санъатни, адабиётни севган... Бобурнинг Ҳиндистонга келиши туфайли Ҳиндистонда буюк ўзгаришлар содир бўлди, санъатда, ҳаётда, меъморчиликда ва маданиятнинг бошқа соҳаларида янгича тараққиёт юз берди».¹

Бобур даврида Ҳиндистоннинг қатор шаҳарлари, айниса Агра ва Деҳли каби шаҳарлар янада обод бўлиб, маданий ва сиёсий мавқеи ортиб борди. Шаҳарлар ободончилиги уларда савдо-сотик ишларининг ривожланиши, оқар сув билан таъминланиши, ҳайрия бинолар қурилиши ҳамда боғ-роғлар яратилишида ўз ифодасини топади. Бобур Ҳиндистонда катта қурилишлар бошлаб, уларга минглаб қурувчиларни ҳамда турли касб эгаларини сарфарбар этади. Бу ҳақда у шундай ёзади: «(Ҳиндистоннинг) яна бир латофати будирким, ҳар синфдин ва ҳар хирфагардин бениҳоят кўпдир. Ҳар иш ва ҳар нима учун жамиъ муқаррар ва муайяндурким, ота-оналаридин бери ул иш ва ул нимани қила келгандурлар. Нечукким «Зафарнома»да Темурбекнинг «Масжиди сангин» иморатини қилурда Мулла Шараф мундоқ муболаға била битибдурким, Озарбойжон ва Форс ва Ҳиндустон ва яна ўзга мамолик сангтарошларидин ҳар кунда икки юз киши масжидда иш қилурлар эди. Бир Ограда ушбу Огранинг сангтарошларидин менинг иморатларимда ҳар кунда олти юз саксон киши иш қилурлар эди. Яна Ограда ва Сикрида ва Биёнада ва Дилпурда ва Гувалёрда ва Қулда минг тўрт юз бир сангтарош ҳар кунда менинг иморатларимда иш қилурлар эди»: Кўриниб турибдики, қурилиш, ишлари бир йўла бир нечта жойларда ва шаҳарларда авж олади.

¹ Неру Дж. Открытие Индии. М., 1955, 272-бет.

Ҳиндистоннинг ёқимсиз иқлими ва бу ерда оқар сувнинг тамоман йўқлиги Бобур ёнидаги тўра ва бекларга ёқмайди ва улар Ҳиндистонни ташлаб Қобул тараф кетмоққа шайланадилар. Шунда Бобур кўп насиҳатлар қилиб, уларни тўхтатади, яшамокка шароит яратиш зарурлигини уқтиради, жойни обод қилмоққа ундайди. Бобурнинг ўзи уларга бош бўлиб, Аграга келгандан сўнг тез кунлардаёқ ободончилик ишларини, боғ-роғлар қурилишини бошлаб юборади. Бу ҳақда у шундай ёзган: «...Ҳар ерда ўлтурушлук бўлса, чархлар ясаб, оқар сувлар қилиб, тархлиқ ва сиёқ ерлар ясаса бўлур. Ограга келгандин бир неча кундин сўнг ушбу маслаҳатка Жўн сувидан ўтуб, боғ ерларини мулоҳаза қилдук. Андоқ бесафо ва хароб ерлар эдиким, юз кароҳат ва нохушлук била андин убур эттук. Бу ернинг макруҳлуғи ва нохушлиғидин чорбоғ хаёли хотирдин чикти. Мундин ўзга мундоқ ёвук ер Ограда чун йўқ эди, неча кундин сўнг зарур бўлуб, бу ерга-ўқ илик кўюлди. Ул улуг чоҳким, ҳаммом суви андиндур, бунёд бўлди. Яна бу парча ерким, амбули дарахтлари ва мусамман ҳавз андадур, булардин сўнг улуг ҳавз ва сахне бўлди. Андин сўнг тош иморат олдидаги ҳавз ва толор бўлди. Андин сўнг «Хилватхона» боғчаси ва уйлари бўлди. Андин сўнг ҳаммом бўлди. Мундоқ бесафо ва бесиёқ Ҳиндта тавр тарроҳликлар ва сиёқлик боғчалар бўлди. Ҳар гўшада макбул чаманлар, чаманда муважжаҳ гул ва настаранлар мураттаб ва мукамал бўлди». Бобур Аграда Боғи Хишт Беҳишт, Хилватхона, Зарафшон боғи, Оромгоҳ (Нурафшон) сингари хушманзара ва обод боғсаройлар яратган. Бобур ҳаётини ўрганиш учун Ҳиндистонга борган ўзбек олими Х. Ҳасанов Бобурнинг Оромгоҳ боғи Агра марказидан 2,5 километр нарида, Жамна дарёсининг чап қирғоғида жойлашганлиги, ҳозирда эса бу боғнинг номи Ромбоғ деб аталишини ёзади. Булардан ташқари Бобур Ҳиндистоннинг бошқа жойларида ҳам хушманзара боғлар ташкил этганки, Сикридаги Боғи Фатх, Дилпурдаги Нилуфар боғи ҳамда Гувалёр боғи, Боғи Назаргоҳ шулар жумласидандир.

Бобур Агра кўрғони ичидаги Иброҳим саройи билан ички девор орасидаги анча ерлик жойнинг бетартиб ҳолда қакраб ётганлигини кўриб, бу жойда катта чорбоғ ташкил этмоққа жазм қилади. Бунинг учун у дастлаб ўша жойда суғориш иншооти — «войин» қурдиради. Атрофлари зинапояли ишланган катта чуқур кудукни ҳиндча «войин» дейилади. Бу суғориш иншоотининг сатҳи ўнга-ўн

(газ)¹ бўлиб, унинг ичкарасида уч кават иморат жойлашган. Энг пастки каватда уч айвон ишланиб, уларга йўл юқоридан зинапояли кудук бўйлаб тушади. Айвонлар сатҳи бир-бирига нисбатан уч зина фарк қилади. Энг пастки айвондан сув тортилганда сув юзаси айвон сатҳидан бир зина пастда туради. Емғир вақтлари сув юзаси гоҳида юқориги айвон сатҳигача кўтарилади. Ўртанги каватда ҳам айвон бўлиб, унда сув чархи жойлашган. Бу айвон чархни айлантирувчи хўкиз сақланадиган гумбазли хона билан қўшилиб кетган. Юқориги каватда ҳам айвон ишланган бўлиб, унга ушбу кудук устидаги ховлидан икки тарафдаги беш-олти зинапояли йўлак орқали тушилади. Ушбу иншоотнинг ёнига яна бир кудук солинган бўлиб, унинг сатҳи ўртанча каватдаги айвон сатҳидан салгина юқорирок. Гумбазли хонадаги хўкиз чархни айлантириб, сувни биринчи кудукдан иккинчисига кўтариб беради. Иккинчи кудукда яна бир чарх ясалганки, у сувни тепаликка олиб чиқади. Сув ўша ердан баланд боғчага оқиб боради.

Кўриниб турибдики, Бобур сув таъминоти жуда оғир вазиятларда ҳам сув иншоотлари қуриб, қакраб ётган жойларни боғ-бўстонга айлантиради. Бунда у маҳаллий халқнинг асрлар давомида синовдан ўтган қурилиш услубларидан унумли фойдаланган. «Войин» каби сув иншоотларидан Ҳиндистонда Бобур давригача кенг фойдаланиб келинган. Бобур Сикрида ҳам ана шундай войинларнинг бирини қаздиртиради. Бундан ташқари Бобур ўзининг Ҳиндистондаги барча боғларида ҳам кудуклар қаздиртиради, ховуз ва ариқлар олдиртириб, тошдан тарновлар ясаттиради. Шуниси кизикки, кудуклардан сув махсус чархлар ёрдамида тортиб олинган. Буюрилган иморат ва иншоотлар дидга мос келмаса Бобур усталарга пўписа ва сиёсат қилиб, қурилган иморатларни қайта тузаттирган: «...Якпора тошда буюрилган калладор ҳавзининг юзини бир мартаба тамом кўтармайдурлар эди, буюрулдиким, сангтарошлар кўпрак келиб, бир мартаба, ҳавзининг тубини дуруст олсунларким, сув куюб, атрофини тарозу қилса бўлғай...»

Бобур боғлар учун жой танлашда ҳам ўта дидли ва нозик табиат бўлган. Дилпурдаги Нилуфар боғини у тоғ қиялари этагидаги хушманзара дарахтзордан танлайди. У ерда қизил тошдан қурилиш материаллари ҳам мавжуд

---

¹ Газ — узунлик ўлчов бирлиги, 70 см га яқин.

бўлиб, ушбу тошдан саккиз ёқли яхлит ҳовуз, яна чархли кудук, боғдаги катта кўл ёнига масжид, кўлнинг бошка бир қирғоғига эса тошдан яхлит супа ясаптиради. Бобур ўзининг Кобулдаги боғларига норунж (апельсин), анор, чинор ва тол ниҳоллари эктирса, Ҳиндистондаги боғларига анба (манго) ва жоман дарахтлари, ток ниҳоллари ва кизил канири гуллари эктиради. Бобур Ҳиндистонда Ганг дарёсидан ўтмоқ учун ажойиб бир кўприк ҳам қурдиртиради.

Бобур Ҳиндистоннинг жазирама иссиқ кунларида ҳаммомда чўмилишни жуда ёқтирган. Ҳаммомлар саховатининг ёқимлилиги ҳақида у шундай ёзади: «Ҳиндистоннинг уч ишидин мунтазаррир эрдуқ: бир иссиғидин, яна бир гардидин, яна бир тунд елидин. Ҳаммом ҳар учаласининг дофий эрмиш. Гард ва ел худ ҳаммомда не килур. Иссиқ ҳаволарда андоқ серун бўладурким, ёвқудурким, киши совукқа тўнғай». Ҳаммом ҳикматини яхши тўшунган Бобур ўз давлатидаги кўпгина шаҳарларда ҳаммомлар солдиртиради. Бобур қурдирган боғ-ҳаммомларини Ҳиндистоннинг Дилпур шаҳридаги Нилуфар боғида ҳамда Агра шаҳридаги Нурафшон боғида учратишимиз мумкин. Бобур ўзи қурдирган айрим ҳаммомлардан сафаргоҳ сифатида ҳам фойдаланиб, бу ҳақда у яширмай шундай шоирона ёзади:

Ҳаммомки, то маскани жонона эрмиш,
Анда парийлар ҳуснига девона эрмиш.
Ул худ парийдур барча мулозимлар ҳам,
Алкисса (ки) ҳаммом парийхона эрмиш.

Ёки:

Ҳаммомки, арк ичинда пайдо килдим,
Соғинмаки, судидин табарро килдим.
Суд ушбу эмасмуким, бу тадбир бирла,
Покиза бандаларни тамошо килдим.

Бобурнинг ўзи яратган сарой ва боғларга ҳам ҳаммомлар қурдириш одати бўлган. У ҳаммомларни шифо маскани деб қараб, оқар сув таъмин этилган жойларда ҳаммомлар тарқибда чўмилишга мўлжалланган ҳовуз ташкил этишни ҳам унутмаган. Бу ҳақда у «Бобурнома»да: «...боғнинг шарки-жанубий тарафида ҳаммомга ерни тайин қилиб, ҳаммом ерини тузатдилар. Буюрдимким, бу тузалган ерда ҳаммомнинг курсисини кўпорғондин сўнг, ҳаммом тархини солғайлар. Бу ҳаммомнинг бир уйида даҳидардах ҳавз буюрдим»,— деб ёзади. Шунини таъкидлаш керакки, Осиёда ҳаммомлар асосан ҳовузларсиз қурилган. Ҳаммом оқар сув ёки иссиқ чашма булок

кошида ёки шундай шифобахш сувлар билан яхши таъминлангандагина таркибида чўмилиш ҳовузлари билан бирга қурилган. Бундай ҳаммомлар ўтмишда Туркия, Эрон ва Закавказьеларда тез-тез қурилиб турган. Мазкур ҳаммомлар ҳовузига ёппасига бир неча киши тушиб чўмилган ва шифо топган. Ҳозир ҳаммомларни ҳовузлар билан қуришдек ушбу тарихий анъана яна кириб келмоқда.

Бобур Ҳиндистон билан Афғонистон ўртасидаги сиёсий-иқтисодий ва савдо алоқаларини тиклаш ва мустаҳкамлаш ишларига кўп эътибор берган. Агра билан Қобул орасидаги муҳим, лекин вақт ўтиб осойишталиги бузилган қарвон йўлини тиклашга уринади. Шу мақсадда хизматкори Чакмоқбекни ўз ҳузурига чақириб, Агра билан Қобул орасидаги масофани ўлчаб чиқиш ҳақида фармон беради. Масофа ўлчовчиларга қарвон йўлида ҳар 9 қурух (тахминан 20-22 км)дан сўнг қузатув минораси қуриб, унинг баландлигини 12 қари (7 м) га етказиш, миноралар устига эса назоратчи учун жой тайёрлаш тайинланади. Ҳар ўн саккиз қурухдан сўнг олти отга мослаб чуқур жой тайёрлаш, ўрачи ва отбоқарга мояна, отларга эса ем-хашак бериш буюрилади. Бу юмушларни Бобур Аградан Қобулга келиб кетувчи йўловчи ва савдогарларга қулайлик туғдириш ва уларнинг хавфсизлигини таъминлаш мақсадида амалга оширади. Масофа ўлчамларига аниқлик киритиш учун Бобур қуйидагича тавсия беради:

«Тўрт мингдур қадам била мил,
Бир қурух они Ҳинд эли дер бил.
Дедилар бир ярим қари бир қадам,
Ҳар қари билки, бордур олти тутам.
Ҳар тутам тўрт элик,¹ яна ҳар элик
Олти жав² арзи бўлди бил бу билки».

«Ҳумоюннома»да Гулбаданбегим ёзиб қолдирган маълумотларга қараганда, Бобур умрининг охириги йилларида нафақат Аграда, балки Депалпур, Фатхпур-Сикри ва бошқа шаҳарларда у ерларни обод қилиш, ер-сув муносабатларини йўлга солиш мақсадида Ўрта Осиё меъморчилиги ва боғ-оройишчилиги санъатини ўзида акс эттирган боғлар яратиш, ҳовузлар ва қудуқлар қазииш ва уларни ҳинд халқининг ҳаёт тарзига мослаб барпо этишга киришган.

¹ Элик — бармоқ маъносида.

² Жав — арпа дони.

Бобур Аградалигида Кобулдаги тўраларнинг тартибсизлик ва одобсизликлари ҳақида эшитиб, каттиқ қайғуради, Кобулда тартиб ва ободончилик тикланиши учун у ердаги барча вилоят ва кишлоқларни ўз тасарруфига олади. У Кобулдаги аҳволни яхшилаш мақсадида мамлакатда кечиктириб бўлмайдиган ободончилик ишлари қаторига қуйидаги юмушларни киритиб, уларнинг тезда бажарилиши учун фармони олий беради. Энг аввал қўрғон ҳолатини тартибга солиш, сўнгра заруриятлар учун тежаб-тергаб ғамлаш, келиб-кетувчи элчиларга турар жой ва озик-овқат харажатларининг ғамини ейтиш, жума масжиди қуриш, мамлакатда қарвонсарой ва ҳаммомларни тартибга келтириш, буларга пул ва харажатларни қонуний сарфлаш кўзда тутилади. Устод Ҳасан Али арқда ярмигача қурган ғишт пештоқни битириш, бунда устод Султон Муҳаммад билан маслаҳатлашиб, иморатни мавжуд тарх асосида битказиш, агар илгари устод Ҳасан Али чизган тарх йўқолган бўлса, иморатни бошқа бир яхши тарх тарзида келишиб битирсинким, токи иморат саҳни девонхона саҳни билан баробар бўлсин. Бундан ташқари Бобур Кичик Кобулга сув етказиб берувчи бандни тартибда сақлашни ҳамда Ғазни бандини тузатиш ишларини тайин этади. Боғи Хиёбон ва бу хиёбондаги юмушлар, боғда сувнинг етишмаслиги, унга бир тегирмон сув келтирилиши ҳам тайин этилади. Хожа Бастандан ғарби-жануб тарафга, Тутум Дардан бир тепалик устига сув келтириб, ҳовуз ўрнатилиб, ниҳоллар экилган эди, улар ҳолидан ҳам хабар олмоқ, бунга янги ниҳоллар экмoқ, «тарх била чаманлар қилиб, чаманлар атрофида хушранг ва хушбўй гул ва раёхин тикмоқ» зарурлигини ҳам уқтиради.

Бобур ўз замонасидаги меъмор, устакор хунармандлар ва бинокорларнинг шарафли ишларини олқишлаб, уларни ҳурмат юзасидан устод деб атайди. Устод Ҳасан Али меъмор, устод Султон Муҳаммад бинокор, устод Шох Муҳаммад тоштарош, Мир Муҳаммад кўприкчи, Шо Бобойи белдор,¹ устод Аликули тўпчи шулар жумласидандир.

Бобур яратган боғлар режаси ва таркибий элементлари жиҳатдан Темурийлар давридаги Самарқанд ва Навоий давридаги Хирот боғларига яқин турса-да, уларнинг ҳаммаси ҳам айнан ўшаларга ўхшаш деб айта олмаймиз. Чунки бунга «Бобурнома»да тўғридан-тўғри бирон-бир

¹ Белдор — ер қазувчи маъносида.

ишора йўқ. Шунингдек Бобур боғларининг ўлчовлари хақида ҳам аниқ маълумотларга эга эмасмиз. Бобур боғларининг аксарияти табиатнинг хушманзара жойларида ташкил этилган бўлиб, мавжуд экинзорларга «сиёқлик ва тархлик» режалари билан сунъий тузатишлар киритилган ҳолда яратилган. Бобур боғ учун жой танлаш ва уни режалашда дарахтзорлар ва оқар сувнинг мавжудлигини, турли-туман сув ҳавзаларига мос бўлган гўзал жойни ҳамда материалларининг мавжудлигини муҳим талаблар қаторига қўяди. Бундан ташқари суғориш учун ариқлар ўтказиш, зарур қияликлар ташкил қилиш ҳам Бобур назаридан четда қолмайди. «Бобурнома»ни варақлар эканмиз, Бобур боғларининг икки хил: тўғри геометрик шакллар асосида режаланган тартибли ҳамда табиат тарзида — манзарали кўринишда бўлганлигининг гувоҳи бўламиз.

«Бобурнома»га ишланган расмлардаги боғлар тасвирига қараб Бобур боғларининг аксарияти «чорбоғ» тартибида чорчаман ва хиёбон қоидаларига бўйсунган ҳолда режаланганлигига яна бир бор ишонч ҳосил қиламиз. Бу ҳақда Бобурнинг ўзи ҳам боғларнинг тартиб билан «сиёқ ва режа» асосида қурилиши зарурлигини бир неча бор қайд қилиб ўтади.

Тартибли геометрик кўринишдаги боғлар кўпроқ нисбатан текис ерларда жойлашган боғ-саройлар ва боғ-мақбараларга мос келса, манзарали боғлар баланд-пастиликда, қияликларда жойлашган кенг майдонли сайргоҳ боғларга мос келган. Шуни айтиш керакки, ҳар икки кўринишдаги боғларда ҳам боғ элементларининг вазифаларини эътиборга олиб, фойдаланишга қулай ҳолда жойлаштирилган. Масалан, айвон иморатларга туташтирилган, дам олиш супалари ҳовуз ва фавворалар қошида, ҳовузлар эса ўқ ариқларга боғланган, серсоя дарахтлар қуёш ҳолатини эътиборга олган ҳолда хиёбон ва йўлаклар бўйлаб ҳамда ҳовузлар атрофига экилган. Манзарали ва мевали дарахтлар бир-бирини тўлдирган, гулзорлар эса очик майдонларда, шийпонлар атрофида барпо этилган. Гуллар танлашда уларнинг очилиш мавсумига эътибор беришган. Умуман, улар шундай тартибда экилганки, бири очилиб тугаса, иккинчиси гуллай бошлаган. Халқимиз гулларни танлаб экишда қадимдан анъанага айланиб қолган маҳаллий гуллардан фойдаланишган. Шундай гуллардан айримларини санаб ўтамиз: ҳамишабахор, атиргуллар, бинафшалар, савсан, нарғиз, гулираъно, нилуфар, шаббўй, гултожихўроз.

Манзарали дарахтлар орасида қишин-ёзин кўм-қўк бўлиб ўсувчи арчасимон сарвқомат дарахтлар ҳам бўлган. Бундай дарахтлар ўзларининг ранги, келишган қомати, шох-шаббаларининг тифизлиги билан бошқа дарахтлардан тубдан фарқ қилган, ўзларидан хушбўй хидлар чиқариб ҳавони тоза ва соғлом қилган.

Боғлар ичида икки хил манзарали муҳит: серсоя ёпиқ ва соясиз очик яшил муҳитни кузатиш мумкин. Ёпиқ яшил муҳитга одатда серсоя хиёбонлар, йўлаклар, ҳовуз ва супа атрофлари кирса, очик муҳитга майсазор, бедазорлар ва гулзорлар кирган. Ҳар иккала муҳитнинг майдони нисбат жиҳатидан бир-бирига тахминан тенг бўлган. Ёпиқ ва очик муҳитда яшил майдонлар бир-биридан ландшафт, ҳавосининг мусаффолиги, намлиги ва иссиқлигига қараб фарқ қилган: ёпиқ муҳитда ҳаво иссиқлиги сезиларли равишда паст, нисбатан нам, очик муҳитда эса аксинча. Ҳар иккала муҳит — микроиқлим орасидаги ушбу фарқ туфайли боғда ёзининг жазирама иссиқ кунлари ҳам енгил шабада тўлкини сезилиб турган. Ушбу самара чорбоғ услубидаги Ўрта Осиё боғларига хос бўлиб, серсоя сув ҳавзалари атрофидаги чорпойларда янада сезиларли ва завқли бўлган. Бундай ҳолат, албатта, Бобур боғларига ҳам хос бўлган. Бундай боғларни яратишда боғбон ва меъморлар анъанавий қоидалардан ташқарига чиқмаган ҳолда боғларнинг бир-биридан гўзал ва хушманзара бўлишига катта эътибор беришган. Боғлар режасининг бир-биридан фарқи улар учун танланган жойларнинг табиий манзарасига, баланд-пастлигига, сув масалаларига ва бошқа белгиларга кўп жиҳатдан боғлиқ бўлган.

Кўҳна боғ-истироҳатчилик санъатидаги ота-боболаримизга маълум бўлган ушбу қонда ва услубларни ҳозирги кун маъмурчилик ишларида кенг тарғиб қилишимиз, қўллашимиз ва ривожлантиришимиз зарурдир.

Шуниси қизиқарлики, боғларда турли хил экзотик ғаройиб дарахтлар ҳам қўлланилган. Бобур ўзининг Одинапурдаги Боғи Вафосини янада хушманзара қилиш мақсадида Ҳиндистондан пальма ва шакарқамиш олиб келтириб эктиради. Ҳиндистондаги Ҳашт беҳишт боғига эса, аксинча, ток ва олхўри ниҳоллари эктиради, Бадахшон ва Бухоро боғларига ҳам шакарқамиш юбортиради. Темур бобо ҳам ўз боғларидаги мевали дарахтларга турли пайвандлар солиб, уларни кўздан кечириб турган.

Биз Бобурнинг боғ-истироҳатчилик, маъмурчилик со-

хасидаги фаолиятини тўлик баён этдик, деб айтаолмай-миз, зеро «Бобурнома»да тушиб қолган варақлар кўп.¹ Биз уларни кўрганимиз, ўқиганимиз йўқ. Ўша тушиб қолган йиллар тасвирида боғ-оройиш ва меъморчилик соҳасидаги энг зарур маълумотлар тилга олинган бўлса ажаб эмас.

Бобурнинг табиатга, боғчиликка, умуман маъмурчиликка бўлган зўр қизиқиши унинг авлодларига ҳам ўз таъсирини кўрсата олган. Яратувчилик фаолияти Бобурнинг ўғиллари Хумоюн ва Комрон мирзолар, кизи Гулбаданбегим, набираси Акбаршоҳ, чевараси Жаҳонгирлар ҳаётига ҳам сингиб кетган.

Комрон отаси анъаналарини давом эттириб, атрофига олимлар, шоирлар, меъморларни тўплаган, боғ-роғлар, каналлар, бинолар бунёд этган. Акбар эса Секри шаҳрида гўзал бинолар, саройлар, ҳовузлар боғлар яратган, унинг боғларини хушбўй гуллар ва сарвқомат дарахтлар беэган, уларда Эрон, ҳатто Олтойда ўсадиган турли хил ўсимликлар ўсган. Акбарнинг даврида боғдорчилик янада авж олган, унинг ўғли Жаҳонгир эса Кашмир боғларининг асосчисидир. М. Рандхаванинг ёзишича, Жаҳонгир Ҳиндистонда боғчилик хўжалиги билан махсус шуғулланиб, илк бор «чорчинор» услубини қўллаган. Бу усулда квадрат ернинг бурчаклари бўйлаб тўрт чинор шундай экиладики, жойнинг марказий қисми ҳамиша сояда бўлади.

Бобурнинг невараси Акбаршоҳ Ҳиндистонда 1556 йилдан 1605 йилгача ҳукмронлик қилган ва ўзининг санъат ва маданият, меъморчилик соҳасидаги фаолияти бўйича Бобурийлар сулоласидаги подшолар ичида энг буюги ҳисобланган.

У ўз атрофига салоҳиятли кишиларни йиғиб, Аградан тахминан 50 км масофада жойлашган тоғ бағридаги шаҳарча — Фатехпур Секрида янги пойтахт бунёд этади. У ерда маҳобатли саройлар, гўзал манзараларга тўла гулзору-боғлар, ҳовузлар, ҳаммомлар барпо қилдиради. Ёз кечалари ўтириш учун Секрида тош ва мрамрдан баланд бир шийпон — маҳобатли кўшк ҳам қурдиради. Айтишларича, кўшк режаси ва шаклу-шамойилини Акбаршоҳнинг ўзи чизиб берган экан. Кўшк тарзи ягона залли саройни эслатиб, тархи квадрат, томонлари 9×9 м,

¹ «Бобурнома»нинг кўп саҳифалари, масалан, 1502 йил воқеаларининг бир қисми, 1505—1506 йиллар, 1508 йил ва сўнгги йилларга оид маълумотлар, деярли 18 йиллик тарихга оид қисми йўқолиб кетган.

баландлиги 17 м бўлган. Бино ичидаги саройда ўртага ишланган муҳташам устун бўлиб, у кўшкнинг тўрт бурчидаги тўрт гўзал буржлар билан кўприк орқали боғланган.

Айтишларича, Акбаршоҳ махсус қабул кунлари ушбу мўъжаз саройдан фойдаланар экан. Ўшанда у ўртадаги маҳобатли устун устига ўтириб олиб, бош маслаҳатчиларини эса кўприклар этагига ўтказар экан. Қабулга келган кишилар, саройга киргач, биринчи қаватдан ўз арзлари ёки таклифларини изҳор этарканлар. Шоҳ зарурат туғилганда ўз маслаҳатчиларидан бирини чакиртирар эканки, токи қолганлари ишга аралашмасин. Кўшкнинг чор атрофи ҳовуз ва боғ бўлган. Боғдаги анвойи гуллар муаттар ҳид таратган, салқин хиёбонлар дилга ҳузур бағишлаган. Умуман боғу-роғлар, гулзорлар яратиш Акбаршоҳ учун алоҳида фэйзли юмуш ҳисобланган. Акбаршоҳнинг таржимаи ҳолини ўрганган Абулфазл «Ойини Акбарий»да бундай деб ёзади: «Аъло ҳазратлари гулларни тангрининг улуғ марҳамати, деб ҳисоблайдилар ҳамда уларга зўр эътибор билан қарайдилар. Шу туфайли бу ердаги боғларда Эрон ва Олтойдан келтирилган ўсимликлар ўсади, боғ барпо қилиш ишлари гуллаб яшнамоқда».

Акбар Қашмир водийсида Сринагар шаҳридаги Дал кўли бўйида ҳам «Насим боғ» деган боғ барпо қилдирган. Лекин, афсуски, бу боғдан фақат чинорларгина сақланиб қолган, холос.

Мовароуннаҳр ва Хуросонда Темурийлар чорбоғларни шаҳар атрофидаги табиатнафис жойларда боғ-оройишчилик санъатининг гўзал намуналари тимсолида бунёд этган бўлсалар, Бобурийлар сулоласи Ҳиндистонда чорбоғ услубини шаҳар ичига, меъморий обидалар муҳитига олиб кириб, бу услубнинг янги концепциясини яратди. Ана шундай меъморий обидалар билан омихта бўлиб талқин этилган чорбоғ концепциясининг янги мазмунини Дехлида Акбаршоҳ отаси Ҳумоюнга бағишлаб 1566 йилда қурдирган «мақбара — боғ»ида кўрамиз. Қизил кумтошдан оқ мармар билан сайқал бериб ишланган бу мақбара Бобурийлар сулоласи меъморчилигининг Дехлидаги дастлабки мўъжизакор намуналаридан бири бўлди. Чорбоғ бу ерда мақбара учун манзарага бой, жозибадор, дилни яйратадиган меъморий муҳит вазифасини бажарган. Мақбара атрофида чорбоғ услубида симметрик тарзда жойлаштирилган сув ҳавзалари, ариқлар, ариқлар бўйлаб хиёбонлар барпо этилган. Ҳумоюн мақбара—чор-

боғи ҳозир ҳам сақланиб қолган энг гўзал боғлардан биридир.

Акбаршоҳнинг мақбара-боғларидан яна бири Аградаги Секандрда ўзига атаб қурдирган мақбара атрофидаги боғдир. Бу боғ ҳам бизгача етиб келган чорбоғ услубидаги оромбахш боғлардандир.

Юқорида кўрдикки, Бобурийлар яратган боғлар ғоявий жиҳатдан икки хил: биринчиси, подшоларнинг ўзлари ва хос кишилари ҳордиқ чиқарган истироҳат боғлари, иккинчиси эса уларнинг мақбаралари жойлашган боғлари, яъни мақбара-боғлардир. «Мақбара-боғлар подшоларнинг руҳлари шод бўлсин, улар гулларнинг муаттар ҳидларидан доимо баҳраманд бўлсинлар деган ниятда барпо қилинган», деб ёзган эди ҳиндистонлик олим М. Рандҳава.

Акбаршоҳнинг ўғли, Бобурнинг чевараси, Бобурийлар сулоласининг тўртинчи ҳукмрони Нуриддин Жаҳонгиршоҳ (1569—1627) боғ-оройишчилик соҳасида отаси Акбаршоҳдан ҳам ўзиб, тасвирий санъат ва боғ яратиш санъатининг ҳомийси сифатида тарихга кирди. У Қашмирда Шалимар, Атҳабала, Веринаг боғларини, Ғарбий Покистонда Ҳасан Абдал булоқлари қошидаги Ваҳ боғини, Аграда Давла, Лахўрда Дилкушо номли боғларни барпо қилдиради. Жаҳонгир табиатшунослик билан ҳам шуғулланган, кушлар ва ўсимликлар дунёсини яхши билган.

Шу билан бирга Жаҳонгир хис-туйғуга берилувчан киши бўлган. Унинг ўспиринлик чоғида севиб қолган Анаркалий, яъни Анор ғунчаси исмли севгилисини отаси Акбаршоҳ кизларга хос қилиқлари учун қаттиқ жазолаб ўлдиртириб юборади. Жаҳонгир тахтга ўтиргач марҳум севгилиси хотираси учун мармардан мақбара қурдиради. Кейинчалик Мехрун-Нисо исмли гўзал бир жувонга уйланиб, унга Нур Жаҳон, яъни Жаҳон Нури, деб исм беради. Нур Жаҳон эрининг боғ-роғлар ва табиатга бўлган муҳаббатини кўриб, ўзи ҳам боғу-гулларга кизиқиб қолади. Атиргул мойини шу аёл кашф қилган, деган ривоят ҳам бор.

Жаҳонгирнинг нафис дидини, айниқса, Қашмир водийсининг гўзал ва бекиёс табиати ўзига мафтун этади. Жаҳонгир узоқ Кобулдан ўзи учун келтирилган олча, узум ва хушбўй қовунни жуда хуш кўрган. Қашмирда у ўз қўли билан олчазорлар бунёд этган, ҳақиқий боғбонларга ўхшаб у ҳам ўзи етиштирган ҳосилдан татиб кўришни яхши кўрган.

Жаҳонгир боғдорчилик фаолияти билан тарихда машҳур бўлса, Бобурийлар сулоласининг навбатдаги ҳукмдори Шоҳ Жаҳон меъморчилик ва санъат бобида тенги йўқ инсон. У қурган бино ва иншоотлар ичида айниқса Тож Маҳал макбара-боғи бутун дунёга машҳурдир. Жаҳонда энг гўзал обидалардан бири бўлмиш Тож Маҳал Шоҳ Жаҳоннинг севиқли хотини Мумтоз Маҳал шарафига қурдирилган. Меъмор ва боғбонлар боғ ичига макбарани жойлаштиришда анъанавий услубни биров ўзгартириб, уни Хумоюн макбараси каби боғ марказига эмас, балки боғ тўрига жойлаштириб, мажмуа ғоясини ўзида мужассамлаштирувчи эртақнамо обида ва манзарали гўзал чорбоғ бунёд этдилар. Бош хиёбон бўйлаб ўтказилган кенг каналлар ва ҳавзаларга тушган обида акси мажмуага янада мафтункор файз бахшида этган.

Бобур ва унинг авлодлари яратган боғларнинг айримлари бизнинг давримизгача сақланиб келмоқда. Қобулдаги Боғи Бобур, Истолифдаги Боғи Истолиф, Аградаги Боғи Нурафшон (Ромбоғ) ва Тож Маҳал боғ-саройлари, Дехлидаги Хумоюн ва Секридаги Боғи Акбарлар, Сринардаги Шолимарбоғлар шулар жумласидандир. Бобур севиб тасвирлаган «Боғи Истолиф» ҳали ҳам бор, деб ёзади Афғонистонга меҳмон бўлиб борган ўзбек олими Ҳамидулла Ҳасанов. «...Бобурнинг қўли теккан дарахтлар ҳозир ҳам хушкомат, йўғон, сербуток. Боғ баландликда кенг супада, бир тарафи чуқур жарлик. Бобур айтган «руд» сойининг суви муздек совук, биллурдек тиник. Боғнинг бир тарафида Бобур тузаттирган ариқда ҳали ҳам шовуллаб зилол сув оқиб турибди. Бу боғдан Истолиф шахрининг гўзал манзараси кўриниб туради, хатто Хиндукуш тоғларининг жанубидаги кенг, ям-яшил, мевазор водий — Қўҳидоман водийси ҳам узок-узоқларгача кўринади... Боғ ҳозир ҳам энг сеvimли истироҳат жойларидан бири ҳисобланади...»¹. XVI аср бошларида Қобулда Бобур асос солган хушманзара боғ — «Боғи Бобур» ҳам йиллар давомида анча ўзгартирилиб, лекин сақланиб келган. Афғонистон ҳукумати бу манзилни Бобур замонасидегидек ҳолатда қайта тиклаб, тартибга солиш ва обод этишга қарор қилади. Ушбу боғда 1533 йилдан бошлаб Бобур жасади қўйилган макбара ҳам сақланиб келинмоқда. Ҳозирга қадар бу макбара Қобулнинг энг асосий тарихий обидаларидан бири ҳисобланади. «Боғи Бобур»

---

¹ Ҳасанов Ҳ. Бобур сайёҳ ва табиатшунос. Тошкент, 1983, 54-бет.

тоғ этагида жойлашган бўлиб, ҳозир 15 та алоҳида терраса (сахн), марказдаги кенг хиёбонли майдон ва учта йирик фавворалардан тузилган сайрбоғга айланган. Боғнинг юкори сахнлари Бобур давридан қолган бўлиб, уларда Бобур эккан йирик чинорлар ҳам сақланиб қолган.

1985 йили афғонистонлик мутахассис олимлар «Боғи Бобур»ни қайта тиклаш ишларида ёрдам сўраб совет шарқшунос олимларига мурожаат этишди.¹ Бу ишга Ўрта Осиёлик тажрибали олимлар жалб қилинди. Ўша йили тошкентлик бир гуруҳ мутахассислар таникли олим, устод Пўлат Зоҳидов бошчилигида Қобул шаҳрига бориб, афғон олимлари билан биргаликда боғнинг уч йилга мўлжалланган қайта тиклаш лойиҳасини тузиб чиқдилар. Ушбу дастурга биноан «Боғи Бобур»нинг лойиҳасини тузиш ишлари кенг авж олдириб юборилди. Тугалланган лойиҳага кўра боғда иккита зона — майдони уч гектарга яқин мемориал зона ва дам олиш зоналари ташкил қилиш кўзда тутилган. Бобурнинг қабри қўйилган жой мемориал зонада жойлашган бўлиб, бу ерда Буюк Мўғуллар даври меъморчилиги услубида Бобурга янгидан макбара қўйиш ўйлаб қўйилган. Лойиҳага кўра Бобур макбараси бир залли равоқ гумбаз ҳажмидаги бино шаклида ишланиб, унинг пардозига маҳаллий тошлар, терракота ва рангбаранг сирли кошинлар ишлатилади. Гумбаз кубба шаклида, мовий рангда бўлади. Боғнинг энг йирик иншоотларидан бири сарой мажмуаси ҳисобланиб, унда Бобур ҳаётига бағишланган музей жойлаштирилади.

Дам олиш зонасида сайрбоп хиёбонлар ўтказилиб, мўъжаз боғ павильонлари қурилади. Халқ сайли учун кенг майдонлар ажратилади, эски карвонсарой ўрнига янги замонавий фавворали чойхона бунёд этилади. «Боғи Бобур» истироҳатининг барча майдонидаги сайр боғ ўсимликлари қайта тартибга солиниб, янгиланади ва фойдаланишга қулай қилиб ишлов берилади. Бунда Ўрта аср Шарқ боғ-истироҳатчилик санъатининг энг илғор тажрибаларидан унумли фойдаланилади. Мевали ва манзарали дарахтлар кўшиб экилади. Ҳовуз атрофлари, ариқ ва хиёбонлар, йўлаклар бўйлаб соябон дарахтлар ўрнатилади, гулзор ва дарахтлар экишда чорбоғ ва чорчаман услублари қўлланилиб, кўркем манзара яратилади. Истироҳат территориясидаги очиқ ва ёпиқ яшил майдонлар

---

¹ Ходжаев Э. Сад Бабур, «Ленинский путь» газетаси, 1986 йил 24 сентябрь.

нисбатан маромига етказилади, сув шалолалари ва фаввораларнинг бир қисми қайта тикланади, тошда пилла-поляр, кирғоклар ишланиб, барча майдонларда жадла ободонлаштириш ишлари бажарилади. Қизик, бунчалик бунёдкорлик ишлари афғон халқининг машҳур юртдошимиз Бобурга бўлган чуқур ҳурмат-эътибори туфайли амалга оширилмоқчи экан-у, Бобурнинг туғилиб ўсган жойи Ўзбекистонда, унинг болалик ва ўспиринлик йиллари ўтган она юрти Андижонда Бобурга атаб диққатга сазовор бир хушманзара манзилгоҳ яратиш, унинг боғ-музейини ташкил этишдек хайрли иш ханузгача кечиктириб келинаётган бўлса!

Бундан ташқари республикамизда меъморчилик ва шаҳарсозлик санъати ўз мавқеига эга бўлиб бораётган бир пайтда боғ-истироҳатчилик соҳасидаги ишларимизда анчагина кемтиклар кўзга ташланиб қолмоқда. «Гапнинг сирасини айтганда,— деб ёзади П. Зоҳидов,— асрлар давомида ривожланиб, юксак даражага кўтарилган ўзбек боғдорчилик санъатини, боғ тузиш санъатини кейинги вақтларда бир оз эътиборсиз қолдирганга ўхшаймиз».¹ Устод ҳақ! Бизга қолса, миллий боғ-истироҳатчилик санъатимизни бутунлай унутмоқдамиз, деб ёзардик. Чунки кейинги йилларда пойтахт шаҳарларимиздаги боғ-истироҳатчилик соҳасидаги ушбу ташаббус ила туғилаётган ўзгаришлар ҳам ўзбек миллий боғдорчилик анъаналаридан кўра, кўпроқ Европа шаҳарларига хос бўлган ёт услублар асосида яратилмоқда. Пойтахтимизда Тошкент меҳмонхонаси ёнида бунёд этилган «Ўзбек боғи»нинг яратилиши катта таҳсинларга сазовор бўлса-да, унда ўзбек боғчилик санъатига хос энг зарур элементлар; миллий ҳовуз, фавворалар, чорчаман гулзорлар, ёпик хиёбонлар, энг муҳими — мевали ва манзарали дарахтларга нисбат берилмаганлиги устод П. Зоҳидов томонидан «Зеб ичра зийнат» китобида танқид қилиб ўтилган эди. Ушбу боғнинг қуйсида ташкил этилган «Шарқ афсонаси» майдончаси ҳам бажарилиши жиҳатидан мақтовга сазовор, Лекин у ўз жойига тушмаган, чунки болалар учун бунёд этилган бу боғча транспорт бетўхтов ўтиб турадиган кўчалар билан ўраб олинган. Бунинг устига бу ерда соясалқин жой жуда кам. Боғларимизда дарахтлар экиш натижалари шундайки, уларга зарурият бор жойда оз ва беўхшов экилган, эҳтиёж кам жойларда эса — тиғиз ва

¹ Зоҳидов П. Зеб ичра зийнат, 92-бет.

тартибсиз. Боғларимизда очик яшил майдонларнинг ёпик яшил майдонларга нисбати ҳам кўпол бузилган. Кўп ҳолларда «чорбоққа» хос бўлган анъанавий композицион услублар ҳам бузилиб кетаётир.

Энди икки оғиз истироҳат боғларимиз тўғрисида. Хозирги норматив бўйича катта шаҳарларда асосий истироҳат боғининг майдони 30 гектардан кам бўлмаслиги ва унда қурилган иморатлар майдони 3—5 фоиздан ошмаслиги керак. Самарқанд шаҳрида ушбу нормативлар бўйича 500 гектар майдон ва шунга қўшимча яна 150 гектар ерда маданият ва истироҳат боғлари бўлиши кераклиги шаҳар қурилиши билан шугулланувчи мутахассисларга маълум. Аслида эса шаҳар ичидаги ягона 15 гектарга яқин боғни ва 5 гектарга яқин бульварни ҳисобга олмасак, ҳеч нима йўқ. Шаҳардаги яшил майдонлар одам бошига тахминан 1—1,5 квадрат метрни ташкил этади. Бу нормативлардан 10—11 баробар кам демакдир. Бир вақтлар нафис боғи-оройишлари билан жаҳонга машҳур бўлган гўзал Самарқандга эътибор шуми?! Зудлик билан шаҳарда кўкаламзорлаштириш ва суғориш лойиҳаларини ишлаб чиқиш, шарқона тартибдаги янги истироҳат боғларини ташкил қилиш вақти келди. Бу камчилик хозирги меъморларимизнинг XIV—XVI асрларда бобокалонларимиз Темур, Улуғбек, Навоий, Бобур ва уларнинг авлодлари томонидан ривожлантирилган боғ-истироҳатчилик тартиботи ва услубларига қайта-қайта мурожаат этиш зарурлигини таъкидлайди.

ХОТИМА

Буюк аллома ва олим Мирзо Улуғбек, мутафаккир шоирлар, ўзбек классик адабиётининг улкан даҳолари, улуғ арбоблари Алишер Навоий ва Захириддин Муҳаммад Бобурларнинг яратувчилик фаолияти билан қисқача танишар эканмиз, улуғ бобокалонларимизнинг меъморчилик ва ободончилик ҳамда боғ-истироҳатчилик ишларига ҳам катта эътибор берганлиги ва бу соҳалардаги амалий фаолиятлари орқали ҳам бениҳоя шухрат қозонганликларининг гувоҳи бўламиз.

Мамлакат маъмурчилиги ва ободончилиги ҳақида жон куйдирган Улуғбек, Навоий ва Бобурлар жамоатчилик манфаати йўлида кўплаб бино ва иншоотлар қурдиришганки, биз бунга юқорида қайд қилиб ўтдик. Биргина Навоийнинг ўзи халққа ҳолис хизмат тариқасида Хуросон музофотининг турли шаҳар ва қишлоқларида 380 дан зиёд иншоотлар тиклаганлигини яна бир бор таъкидламоқчимиз. Навоий Султон Ҳусайн Бойқаро билан биргаликда подшолик хазинаси ҳисобига тикланган иншоотлардан ташқари ўз шахсий даромади билан бунёд этган каналлар, боғлар, гулзорлар, карвон йўлларидаги работлар, мадрасалар, масжид ва мақбаралар, ҳаммом ва шифохоналар, хонақо ва ҳовузлар халқ олқишига сазовор бўлган. Ўз замонасида қурилиш ишлари, меъморчилик санъатининг сирлари ва назокатларидан етук бир мутахассис даражасида воқиф бўлган Алишер Навоий қурдирган мажмуа ва бинолар ўзининг маҳобати, нақшларининг зебу зийнати, муҳитининг гўзаллиги билан барчанинг диққатини жалб этган.

Худди шундай ибратли фикрни бобокалонимиз Улуғбек ва Бобурлар ҳақида ҳам айтиш мумкин. Улар эл-юртга маърифат тарқатишда, мадраса ва масжид, ҳаммом ва карвонсаройлар, элни маъмур этувчи тўғон ва қудуқлар қуришда ҳамда боғ-роғлар яратишда ўз замонларининг салоҳиётидирлар. Агар Улуғбек илму фан, маърифат тараққиёти йўлида улкан даҳо даражасига кўтарила олган бўлса, Бобур айниқса санъат ва боғ-оройишчилик соҳасида ўзига хос бекиёсдир. Бобур ўзга юртларда бўлсада қатор ва гўзал дилқушо боғлар, сарой ва чорбоғлар яратиб, Хуросон ва Ҳиндистон, умуман Шарқ халқлари боғ-истироҳатчилик санъатига салмоқли ҳисса қўша олди. Бу санъат асосида аслида Бобурнинг Самарқанд ва Ҳиротда кўриб, мумтоз ва «жаннат» симон,

жозибали муҳитга мафтун бўлган боғ-роғлар оройиши ётар эди. Бобур ва Бобурийлар ўзларининг боғ-истироҳатчилик фаолиятларида илгаридан — Темурийлар давридан маълум бўлган чорбоғ тартиботини ривожлантириб, «чорчаман» ва «чорчинор» услублари билан бойитдилар. Бу услублар, пировардида иссиқ иқлим шароитида шаклланган, Шарқ боғ-истироҳатчилик санъатининг энг халқчил анъаналарига айланиб қолди.

Самарқанд ва Ҳирот аввал Темур ва Улуғбек даврида, кейинчалик Навоий ва Бобурлар замонасида меъморчилик, санъат ва маданиятнинг йирик марказларига айланди. Айниқса, Ҳирот шаҳри XV асрнинг иккинчи ярми — Навоий даврида Шарқдаги энг йирик маданият марказларидан бири саналиб, Бағдод, Дамашк, Қоҳира, Самарқанд каби обод ва кўркем шаҳарлар билан тенглаша олди. Характерли жойи шундаки, барча тарихчи ва олимлар Ҳиротда ўша даврда равнақ топган маданий, адабий ва илмий ҳаёт буюк Навоийнинг маърифатпарварлик, қурувчилик, меъморчилик ва ташкилотчилик фаолияти билан чамбарчас боғлиқ эканлигини бир оғиздан тан оладилар. Ўрта Осиё ва Шарқ халқлари Мирзо Улуғбекнинг, Ҳиндистон ва кобулликлар Бобур ва Бобурийларнинг яратувчилик фаолиятини қувонч билан тилга оладилар.

Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий ва Бобурлар яратган буюк меъморчилик мажмуалари ва иншоотлари, боғ-истироҳатчилик дурдоналари асосида уларнинг шахси — ўзларигина туриб қолмасдан, балки санъат ва маданиятнинг ҳақиқий ижодкорлари — кенг халқ оммаси ва улар ичидан етишиб чиккан истеъдодли ҳунарманд ва санъаткорлар турар эди.

Хўш, боболаримиз Улуғбек, Навоий ва Бобурларнинг меъморчилик, маъмурчилик ва боғ-оройишчилик соҳасидаги фаолиятидан қандай сабоқлар оламиз?

Биринчидан, бобокалонларимиз ўзларининг ҳомийлик, гуманистик ва ижодкорлик фаолияти билан ўша давр санъати, маърифати ва маданияти намояндалари, шоир, меъмор, муҳандис, кошинкор, мусаввир, наққош ва бошқа санъаткор ва бинокор усталар, олим ва фозиллар фаолиятини мужассам шаклда уйғунлаштириб, бир мақсадга — халқ фаровонлиги йўлига қарата олдилар. Бу билан улар мазлум халқ маданияти, хусусан, адабиёт, амалий санъат, маърифат ва меъморчилик янада барқ уриб гуллашига раҳнамо бўлдилар. Бу сабоқни авваламбор мутасадди ташкилотларга, олим ва меъморларга қаратсак ўринли

бўлар, деган фикрдамиз, зеро улар шунга якин вазифаларни тебратурлар.

Иккинчидан, Улуғбек ва Навоий раҳнамолик қилган ўша давр меъморчилик, хусусан шаҳарсозлик санъатидан замонавий меъморчиликда қўллашимиз зарур бўлган мажмуа қурилиш услуби ва халққа хизмат кўрсатиш турларини ташкил қилишдаги яхлитликни, меъморий муҳитни манзарали ва обод қилмоқ, теран ва ҳаётбахш муҳит яратмоқни ўрганишимиз лозим.

Учинчидан, Темурийлар, Навоий ва Бобурлар ҳомийлигида юксалган Мовароуннаҳр, шунингдек, Хурон ва Ҳиндистон боғ-иштироҳатчилик санъатининг кўркам намуналарини, чорбоғ, чорчаман, хиёбон услублари, мевали ва манзарали дарахт ва буталарни мутаносиб экиш, гулчиликда мавсумий узлуксизликни ташкил этиш каби халқчил анъаналарни таҳлил қилиб, ҳаётга кенг жорий этиш йўлларини ахтармоғимиз лозим.

Улуғбек, Алишер Навоий ва Бобурлар яратган адабиёт ва санъат дурдоналари, Ўрта аср меъморчилиги ва тасвирий санъатини, умуман XV—XVI аср нафосат дунёсини чуқур ўрганиб, амалиётга татбиқ этиш маданий ҳаётимиз ва амалий ишимизда бебаҳо озуқа бўлиб қолажак.

М У Н Д А Р И Ж А

Мукаддима	3
Улуғбек улуми	5
Навой ва меъморчилик	26
Бобур фаолиятида яратувчилик ва боғ-истироҳатчилик санъати	51
Хотима	73

Научно-популярное издание

Ахтам Синдарович Уралов, Иноятулло Суванкулов

МИР ВЕЛИКИХ УЧЕНЫХ

На узбекском языке

Издательство «Ўзбекистон».
Ташкент, 700129, Навоий, 30.

Мусаввир Н. Огородникова
Бадний мухаррир А. Дехконхўжаев
Техник мухаррир А. Горшкова
Мусаххих С. Назарова

ИБ № 5543

Терияшга берилди 27.09.90. Босишга рухсат этилди 27.02.91. Формати 84×108¹/₃₂.
№ 2 босма қоғозига «Литературная» гарнитурлада офсет босма усулида босилди.
Шартли бос. л. 4,2. Шартли кр. отт. 4,41. Нашр л. 4,19. Тиражи 20 000. Заказ 4400.
Баҳоиси 60 т.

«Ўзбекистон» нашриёти, 700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Нашр № 230—90.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ
орденли босмахонаси, ГСП, Тошкент, «Правда» газетаси кўчаси, 41.

Ўролов А. С., Сувонқулов И.

У 62 Алломалар олами. — Т.: Ўзбекистон, 1991. — 76 б.
1. Автордош. ISBN 5-640-00952-7

1991 йилнинг февраль ойида улуғ бобокалонимиз Алишер Навоий таваллудига 550 йил тўлди. Шунингдек, 1994 йилнинг мартида буюк бобомиз Мирзо Улуғбек таваллудининг 600 йиллиги нишонланади. Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий ва унинг замондоши Заҳириддин Муҳаммад Бобурлар машҳур классик шоир, ҳассос олим ва тарихчи, йирик давлат арбоби бўлибгина қолмай, ўз даври маданий ҳаёти, меъморчилик ва боғ-истироҳатчилик санъати, ободончилик ва маъмурчиликнинг янада раванг топишига ҳам салмоқли ҳисса қўшган улуғ сиймолардир.

Ушбу рисола Улуғбек, Алишер Навоий ва Заҳириддин Бобурларнинг маданият ва санъат, меъморчилик ва боғ-истироҳатчилик соҳасидаги фаолиятининг нисбатан кам ўрганилган қирраларини талкин этишга бағишланган.

Рисола кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Уралов А. С., Суванкулов И. Мир великих ученых.

ББК 85. 11+63. 3 (2 У)

№ 172 — 91

Навоий номи ЎзССР
давлат кутубхонаси.

Ў 0503020200—041 91
М 351 (04) 91

МУҲТАРАМ КИТОБХОН!

Халқлар дўстлиги орденли «Ўзбекистон» нашриёти ўзбек тилида қуйидаги китобларни чоп этди:

Б. Имомов.

Сўнгги ҳужум.

152 бет, 8000 нусха, баҳоси 30 т.

Ш. Қаримов

Ғалабага қўшилган ҳисса.

172 бет, 5000 нусха, баҳоси 35 т.

Ҳ. Тожибоев.

Ғолибларга таъзим

176 бет, 10000 нусха, баҳоси 45 т.

А. Эгамназаров.

Йигирма миллиондан бири.

190 бет, 10000 нусха, баҳоси 40 т.

Коллектив

Қаҳрамонлар мангу яшайди.

144 бет, 10000 нусха, баҳоси 30 т.

Байналмилал жангчилар ва уларнинг оилаларига берилган имтиёзлар. (Ўзбек ва рус тилларида)
40 бет, 20000 нусха, баҳоси 3 т.

Ғ. А. Абдумажидов, Т. Т. Шохназаров.
Ўзбекистон ССРнинг Давлат тили ҳақидаги қонунига шарҳлар

32 бет, 50000 нусха, баҳоси 10 т.

М. Восикова

Совет оила қонунчилиги.

72 бет, 10000 нусха, баҳоси 5 т.

-Х. Ҳайдаров.

Жиззах

144 бет, 5000 нусха, баҳоси 25 т.

Ушбу китобларни китоб дўконларидан ҳамда Тошкент шаҳридаги Волгоград кўчаси 10-а жойлашган «Книга-почтой» дўкони орқали сотиб олишингиз мумкин.